

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

16n
✓ 290

1999. 2

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԱՂԱՉԱՓԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՆԱՍՏԸ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՌՆԵՏԻՔԱՅ ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ.

ԾՈՒԾԻ

Մերզաճան Մաշտոսի Յակոբեանցի տպարանում.

1891

Սոյն գիրքը անցեալ 1889 թուին ներկայացրուած էր Կ. Պոլսոյ Իշխան
 Տրդանաշաբադաւան արհիմն, ինչպէս որ „Արեւելք“ լրագրի 1639
 համարի մէջ նկարագրուած էր արաբ գնահատարարութիւնը. որից և արտադրեց
 „Մարջ“ ամսագիրը իւր օգուտաւ ամսագրագրի մէջ: Սոյնայն էս անբաւար-
 հան լինելով նոյն գնահատարարութեամբ չարի համարեցի պարագրութեամբ
 հրատարակել, և այդ հարկն նորոնոր յաւելումներ և փոփոխութիւններ
 ներմուծելի արաբ մէջ և անհան բարեփոխելի, որ հասարակ լինելի իմ
 անցեալ և ապագայ գնահատարարին՝ անխափան դամագիւտ լինել իմ
 մտացոյց որոշ և բացայայտ կերպով, որն յարկապէս պահանջուած էր
 իմ գնահատարար Թերդեան Էփենդին: Եւ նաեւ մի քանի ծանօթութիւններով
 ջանայի բացայայտ կայացանել այն կէտերը, որոնք Էնկարիւրուած էին
 գնահատարարութեան, և որոց նկարագրութեամբ այժմ Թերդեան ուղղութեամբ
 գնահատեալ հարող է իրան և անխափան իրարից ջանադրանել: Բայց 'ե Վերայ
 այս Թերդեանի չհարձեմ լին իմ գնահատարարութեան բոլոր հաներին հանրահան
 պարտախանութիւն, որովհետեւ նոյն խօսքերը շատ անգամ անգամ և անբա-
 ւարար էին. աւելի ևս Թերդեան Էփենդին, ինչ հարկուրէն է, զանց է
 անցում և համ ընդհանուր եղբայրացութեամբ է բաւարանանում, բայց
 երեւ այլադատան բաւերի Վերայ հանգ է անցում Թերդեանի գրութեամբ
 պահանջելով խափա, լին ինչո՞ւ նոյն պատասխատեալ է և ծարպել, և լին
 Եւրոպայի բուն արհիմները պիտի գործարարուած լինելին, և նաեւ
 խնամքով ուսուցանում է լին ինչպէս պիտի լարագրանելին այդ բաւերը
 հայերէնով: Եւ զարմանք, լին ինչ Վերաբերութիւն Թերդեանի պաշտօնական
 մի լարով գնահատարար մէջ երեւ այլադատան բաւերի ճշմարիտ հետազոտա-
 րար: Արժէր արդեօք մեր գլխաւոր գնահատան խնդիրները անպէս լարած
 հանրահան ուսուցանանք մի ամբողջ գրքի մէջ գրանում երեւ այլադատ-
 նան բաւերը մայն, որոց պատասխատեալ պիտի արդեն նախադրով
 յայտնի էր իրանց—որ ոչ լին Կ. Պոլսի ուղարկելու, այլ Ռուսաստանում
 պարագրելու նպատակաւ էր հարձում գիրքը, և որ Թերդեան ընդունում է
 անխափան Եւրոպայի բաւերին պատասխան յանգելով գործարարութիւնը:

Дозволено цензурою со исключениями Тифлисъ, 14 Ноября 1890 г.

Միևեւրոպայի ի՞նչ որ հարելի էր գտնել Կ. Պոլսոյ հնադարաբանաց Թեոքլէանի խոսքումն էր, որ գրած է «Եւէ Հարէլը պահանջէ ընդարձակութիւն ևս պէտք գրեմ... և այժմ իսկ մե մասնէն գրութիւնն ունիմ պարտաւ»։ Այդպիսի խոսքումն հնադարաբանին փոփոխելով աւաճանանի պարտաւ յարաւոյանելու արդիւն չունի, այլ անմիջապէս նախահարգելով և հասկնայ իրի՞նչով իմ արդարացի պահանջս յայտարարելիս— որ հաճախ ունիմ իմ գիրքը պարագրութեամբ հրատարակել, և որ իմ հաճախ իրագործելու համար անհրաժեշտ հարկն ունիմ Թեոքլէանի պարտաւ գրութեանը, լատենաց խնդրելի որ անյապառ գիրքը իւր հնադարաբան հնադարաբանութեան հետ առաջին ինչ։ Անյառ աճողը արդի, ոչ գիրքը, ոչ ինքնադարաբանութեանը և ոչ մե բնականացնել պարտաւն չարացի, մէջէն որ արկարած լինելի խնդրագրով առ Ամենադարձ Ս. Պարթևոսէան Հայոց, որոյ աղբիւրն մեջմարութեամբ մայն հետք եղաւ ինչ պատճառ իմ գրքի պարտէնը այնչափ ուշ և այն ժամանակ, երբ որ էս արդէն այս գիրքը ի նորոյ հարգաւորած և պարտաւն ունիմ պարագրութեան համար։ Ձեռնառնանք առնել նաեւ, որ յանդիմարտելոյ անդամները խնդրել էին ինչ մե մասնէն նախնիով պարագրել այս գիրքը, և որ Թեոքլէանի խոսքով հնադարաբանութեանը յաւիտեան ծածկաւած փայ ինչանից, և չգիրքէ, ինչ այլ ևս ի՞նչ հարկ էր հարկաւոր, որ նա իւր պարտաւ գրութեանը ինչ հաղորդելու յո՞ժարաւոր։

1890 հարս.

Շուշի:

Այս գրքոյկի մէջ քննութեան առնելով Տին Հայոց տաղաչափական արուեստը՝ պարզաբանեցինք ըստ կարեաց— թէ ի՞նչ չափով են յօրինուած Վահագնի, Արտաշէսի և Վարդգէսի վիպասանական երգերը, նոյնպէս և մեր եկեղեցական ժամերգութիւնները, շարականները և Գ. Նարեկացոյ աղօթական և այլ քերթուածքները, որոց գաղանիքը մինչև այժմ դեռ անբացայայտ էին մեր գրականութեան մէջ։ Այդ գանազան քերթուածքներից նաև ժողովրդական երգերից և աղօթքներից եզրափակեցինք Հայոց հնագոյն տաղաչափութեանց որոշ կանոնները՝ և նախնի վիպասանական քերթուածքների տաղաչափական արուեստը աւելի գերադաս և նմանողութեան արժանի համարեցինք։

Երկու տեսակ քերթողական չափ 'ի հնուց սովորա-
կան էին մեր լեզուի մէջ, մէկն համաչափ՝ որն գոր-
ծադրվում է և մեր այժմեան դարում՝ այն ոտանաւորներն են,
որոց անդամները և տողերը միշտ միօրինակ են ընթանում,
բայց միւսն է անհամաչափ՝ որոց տողերը և անդամները
քերթողի ախորժանաց համաձայն կարող են փոփոխուիլ, եր-
բեմն սղուիլ և երբեմն երկարանալ:

Ինչքան որ այժմ համաչափութեան, նոյնքան աւելի
հնումը հակամիտուած էին անհամաչափ քերթութեան, սա-
կայն անծանօթ չէին մեր հնագոյն քերթողներին և համա-
չափ եղանակները՝ որոց օրինակները նկատում ենք և նախ
քան Շնորհալին գրականութեան մէջ, ինչպէս են Գ. Նարե-
կացւոյ ծննդեան, յայտնութեան և եկեղեցւոյ տաղերը՝ որոց
մէջ յայտնապէս նկատվում են համաչափութեան հետքեր. այս-
պիսի համաչափ քերթութեաններ գտնվում են նաև հին շա-
րականների մէջ՝ որոնց վերայ շատ տեղ մատանիշ պիտի
անենք մեր այս գրքում: Տարբերութիւնը՝ ինչ որ գտնում
ենք հին և նոր քերթողական ճաշակների մէջ, այն է, որ
հիները աւելի միտումն ունէին անհամաչափ քերթութեան՝
ուշ դարձուցանելով տաղերի ներքին կատարելութեանը,
բայց նորերը սովոր են վանդերի և տողերի համաչափու-
թիւնը միայն քերթողութեան պայման համարել: Եւ առհա-

սարակ ամենայն համաչափ և անհամաչափ քերթութիւններ երկու հակառակ խումբերի չափ իրարից տարբերվում են, որոց մէկը եթէ տարրանալով տիրանայ ազգային ախորժակի վերայ, միւսը պետքն է հետզհետէ հրաժեշտ տալ ասպարիզից:

Համաչափ քերթութիւնները՝ որոց կազմութիւնը քաջ յայտնի է մեր այժմեան տաղաչափներին, բաղկանում են համաչափ անդամներից և տողերից, ուր քերթողը իւր ամբողջ քերթուածքի մէջ պարտաւոր է միշտ միօրինակութիւն պահպանել և հետևող լինել ճշտիւ իւր նախագծեալ գաղափարին: Այսպիսի համաչափ քերթութեան իւրաքանչիւր անդամ պիտի բաղկանայ կամ 3, կամ 4, կամ 5, և կամ 6, վանգերից, և երբեմն այդ անդամները կարող են իրարու հետ խառն դասաւորուիլ 3 և 4, 4 և 5, 5 և 6, վանգերով: Այսպէս և նոցա տողերը կարող են կամ միանգամ, կամ երկանգամ, կամ եռանգամ և կամ քառանգամ լինել, ոչ աւելի քան քառանգամ տող և ոչ աւելի քան վեցավանգ անգամ գործատրել անկարելի է: Սոյն այս օրէնքն է, որ տարածվում է և անհամաչափ քերթութեան վերայ, միայն թէ այստեղ մենք պարտաւոր չենք անդամների միօրինակութիւն պահպանել, այլ խառն գործ են տնվում երբեմն փոքրավանգ և երբեմն բազմավանգ անդամներ:

Համաչափ քերթուածներից խառն տողակարգուած մի քանի օրինակ այստեղ հարկ է մեզ առաջ բերել ապացուցանելու համար՝ որ հայք 'ի հնուց սովոր էին խառն տողակարգի, որոց կիրթ և կատարեալ օրինակները պիտի տեսնենք առաւելապէս անհամաչափ քերթուածքների մէջ: Խառն տողակարգ ասելով պիտի հասկանանք այնպիսի քերթուածներ, որոց տողերը սովորականի պէս միանման չեն, այլ միևնոյն քերթուածքի մէջ երբեմն միանգամ, երբեմն երկանգամ երբեմն եռանգամ և երբեմն քառանգամ տողեր գործադրվում են խառն 'ի միասին: Այսպիսի խառն տողակարգի համար բաւական են այս մի քանի օրինակներս:

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻՅ

Ծնունդիս հօր—և հին առաքյ,
Անթաճանդիս—յաւերէնից
Ժամանակս—յորովայնի—սո՛ւ թնայեցաւ,
Եւ 'ի հօրէ—ու թնայեցաւ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻՑ

Թո՛ւ ինչեք—դնէն էլէր էս—իւրեան այգին,
Արի էլընս—մեր արան հիւր,
Ջանիւր համար—շուրթն անէմ,
Աստուած սիրէս—դին յեր արան—շնուռ անէս...

Ահա ինչպէս ակներև նկատում ենք՝ այս վերոյիշեալ քերթուածների մէջ տողերը խառն են դասաւորուած երբեմն երկանգամ և եռանգամ, և երբեմն միանգամ, երկանգամ և եռանգամ: Այսպիսի խառն դողակարգուած քերթուածները ինչքան որ ճաշակի կրթութիւն և մեծ ճարտարութիւն են պահանջում քերթողներից, նոյնքան և կարող են խանգարում և նսեմութիւն պատճառել, եթէ որ անկիրթ և անխորհուրդ լինին դասաւորուած նոցա կրճատ և երկար տողերը:

ԱՆՎՍՄՍՏԱՓ ՔԵՐԹՈՒԹԻՒՆԵՐ

Մեր համաչափ քերթուածքների հանդէպ Եւրոպացիք ունին Սիլաբիչէսի (վանգաչափ) եղանակը՝ որ նոցա մէջ ևս վանգերի զուգաչափ թուով են յօրինվում. բայց անհամաչափ մեր քերթուածները նմանութիւն ունին յունաց Մետրիչէսի անուանեալ եղանակին՝ որոց երկուսն էլ կազմվում են սուղ և երկար ձայների սատարութեամբ: Յոյնք քերթուածքի ոտքերը որոշում են սուղ և երկար տառերով կամ վանգերով, բայց հայք այդպիսի տառեր և վանգեր չունենալով՝ առողա-

նութեան պայմանաւ կազմակերպուած են սուղ և երկար անգամներ ամբողջապէս՝ որոնք աւելի ևս բացորոշ և աջողապէս են կատարուած այն ամեն պաշտօնները, ինչ որ Յունաց մէջ սուղ և երկար վանգերը. ինչպէս են շարժուածքի արագութեան և դանդաղութեան աստիճանները և այլն: Մենք այս խնդրոյն պիտի դառնանք յետոյ բացատրելով Հայկական սուղ և երկար անգամների զինչութիւնը օրինակներով հանդերձ, բայց առ այժմ այսքանը միայն ասենք, որ Հայոց անհամաչափ եղանակների մէջ իւրաքանչիւր անգամ իւր որոշ արտաբերութեան աստիճանն ունի. սուղ պիտի անուանել այն ամեն անգամները՝ որոնք բազմավանդ են և նոցա արտաբերութիւնը կատարվում է արագ, բայց երկար՝ փոքրավանդ անգամներն են և որոց արտաբերութիւնը համեմատաբար կատարվում է ծանր: Եւ այս պատճառու անհամաչափ քերթուածների մէջ կարող են գործադրուել զանազան սուղ և երկար անգամներ կամ 1, կամ 2, կամ 3, կամ 4, կամ 5, և կամ 6 վանգերից բաղկացած, որոց այդ զանազանակերպ անգամները սուղ և երկար արտաբերութեան պայմանաւ գրէ թէ համաչափվում և հաւասարվում են իրարու հետ: Յունաց և Հայոց անհամաչափ քերթութեանց մէջ նաև այս տարբերութիւնը պիտի նկատել, որ յոյները քերթողական տողերի պահանջեալ ձայնի հանգիստը կատարելու համար դիմում են մի այլ միջոցի, որին անուանում են ցեզուրա (հատած), բայց Հայք ստիպուած չեն կամայական հանգիստ որոնել, այլ ամեն ձայնի հանգիստ կատարվում է իւրաքանչիւր անգամից կամ տողից յետոյ:

Մեր այս երկասիրութեան նպատակը լինելով միայն անհամաչափ քերթութեանց զանազան եղանակները հետազօտել, դիւրութեան համար բաժանում ենք նորանց երկու գլխաւոր ճիւղերի, որոց մէկն անուանում ենք կանոնաւոր և միւսն անկանոն չափեր: Այժմ այս գրքոյկիս առաջին մասի մէջ պիտի քննենք անհամաչափութեան կանոնաւոր չափերը, բայց միւս անկանոն չափերը թողելով երկրորդ մասի մէջ:

ՄԱՍԵ Ը.

ԱՆՀԱՄԱՇԱՓ ՔԵՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ԿԱՆՈՆԱԻՈՐ ԶԱՓԸ Ե ՆՈՐՍ. ՔԱՌԱՆԴԱՄ ՏՈՂԱԿԱՐԳԸ:

Ա.

Անհամաչափ քերթութեանց համար նախագաղափար օրինակներ ունինք եկեղեցական տաղերը, երգերը, շարականները և նաև Գ. Նարեկացոյ աղօթական և այլ քերթուածները, և այլն, որոնք աւանդեցին մեզ եկեղեցական քերթողները փոխ առնելով նոցա տաղաչափական արուեստը նախնի ազգային քերթուածներից: Թէ ի՞նչ եղանակաւ և ի՞նչ կանոններով էին քերթվում հեթանոսական քերթուածները՝ նոցա մի քանի հատուկոտոր վիպական երգերից, որոնք պատահաբար աւանդեց մեզ Խորենեան Ծերունին, կարող ենք եզրափակել, որ միւսնոյն այն անհամաչափ եղանակն ունին, ինչ որ գտնում ենք եկեղեցական քերթուածների մէջ, միայն այն տարբերութեամբ, որ վիպասանականների մէջ նկատվում են աւելի ճարտարահիւս և քաջակիրթ կազմութիւն, չափաւոր ազատութիւն և անգամների ու տողերի որոշ և խորհրդաւոր դասաւորութիւն, բայց եկեղեցական քերթուածների մէջ տաղաչափական արուեստը երբեմն այնպիսի յա-

խուռն ազատութիւն է վայելում որ հազիւ թէ նշմարելի են լինում նոցա տաղաչափական կազմութիւնը և ստիպուած ենք լինում շատ անգամ նորանց իբրեւ արձակ շարագիր ճանաչելու: Ա՛րգեօք ունէ՞ին և նախնի վիպասան քերթողները այդքան քերթողական ազատութիւն,—հաւանական է թէ ունեցած լինին, ինչպէս որ գրքիս Բ մասի մէջ պիտի ջանանք մի այդպիսի օրինակ առաջ բերել վիպասանական երգերից. և որով պիտի համոզուինք, որ մեր եկեղեցական քերթողները ևս որևիցէ հիմք ունեցել են իրանց այդքան բացարձակ ազատութեան համար:

Մեր այժմեան օրինակներից, ինչ որ ունինք շարականների և այլ քերթուածների մէջ, այսքանը կարող ենք մակաբերել, որ անհամաչափ քերթողները անսահման ազատութիւն են վայելում, այնպէս որ միևնույն քերթուածքի մէջ իրաւունք ունին ամեն տեսակ համաչափ և անհամաչափ տողեր խառն զետեղելու: Միևնույն քերթուածքի անհամաչափ տողերը կարող են լինել 1—4 անդամներով և երբեմն նաև խառն տողակարգով, և դոցա իւրաքանչիւր թէ յետագաս և թէ առաջագաս անդամները կարող են կազմակերպուել անխտիր 1—6 վանգերով: Այսքան բազմատեսակ համաչափ և անհամաչափ խառնիխուռն տողեր և անդամներ գործադրութեան թույլտուութիւն ունենալով մինչև Ներսէս Շնորհալու ժամանակները, նկատում ենք, որ քերթողներից ոմանք աւելի միտումն ունին միայն այսինչ տեսակ տողեր և անդամներ գործադրելու, և միւսերը մի այլ տեսակ. և կամ միևնույն քերթողը երբեմն իւր քերթուածքի տողերը և անդամները այնքան միակերպութեան է հասցնում, որ գրէ թէ հաւասարվում են համաչափութեան հետ, և երբեմն արձակ շարագրութեան անսահման ազատութեամբ են ընթանում: Բայց որպէս զի կարողանանք մի այդպիսի ազատ քերթութեան վերայ գաղափար կազմել, առաջ բերենք այստեղ Նարեկացոյ տաղերից մի օրինակ անդամատեղով նոցա տողերը զծանշանով:

Զայն—~~իւնդանաւոր~~—չայնէր,
 Ղաշար—~~է՛ն~~ արարաւ:
 Արարաւ—~~էլանէր~~—մեռեալ,
 Տար ար—~~շաւէր~~—սէննէլուշ—~~իմբն~~:
 Խաճըս—~~երա՛~~ արարչոյն—~~երկնալերելից~~—~~ծառ~~ իտեց
 Ոսկն՝ ~~արար~~—~~արմաւելեաց~~—~~եռն~~:
 Փաշը—~~սա՛ն~~ արարեւ—~~արեղեաշարաւ~~—~~արեղեղ~~
 Խառն—~~հաղ~~ ընմարդն—~~հառաշարաւ~~—~~էն~~—~~բն~~:...
 Տէրեւ—~~ծիլելեաց~~—~~արարածանէն~~—~~ըստ~~ արար:
 Ընդ արար—~~հաշարդն~~—~~հաշարաւ~~—~~հաշարաւ~~:
 Տաւը—~~եռաւորաւ~~—~~բարեբերաւ~~—~~արար~~,
 Տաւը—~~արար~~—~~երկ~~ փալիւն—~~շառաւելից~~:...
 Մեղոյ—~~երմար~~—~~աննըման~~—~~ըստ~~,
 Ընդ—~~հառաւորաւ~~—~~մերանաւ~~—~~էն~~—~~բն~~:...
 Փաշ—~~իւնդանաւոր~~—~~իւն~~—~~իւն~~—~~իւն~~—~~մեռ~~,
 Այնք—~~և~~—~~հառաւորաւ~~—~~իւն~~—~~իւն~~—~~իւն~~—~~մեռ~~:

Այս տեսակ տողերի և անդամների բաժանած մի ոտանաւոր եթէ առաջին անգամ ընթեռնու մի թէպէտ և փորձառու տաղաչափ, իսկոյն պիտի հերքէ և անհաւատալի համարէ դորա չափական կազմութիւնը. Սակայն դա իրողութիւն է, և մենք չենք կարող ուրանալ նորա տաղաչափութիւնը՝ երբ որ Նարեկեան մատենագրութեան մէջ նորա տաղերը նկատում ենք խնամքով տողակարգուած և ոչ թէ նորա միւս քերթուածների պէս ոնփոյթ թողուած: Եւ իսկապէս ուշ դարձուցանելով մենք նշմարում ենք այդ տողերի մէջ մի ներդաշնակութիւն, այսինքն որ տողերի մեծ մասը երկվանդ անդամներ ունին սկզբում և վերջում, և կարելի է որ եղանակաւոր ձայնի պահանջմամբ միւս սակաւաթիւ միավանդ և բազմավանդ անդամները ևս՝ որոնք հանդիպում են տողերի սկզբում և վերջում, յերկարելով և կամ յապաւելով երկվանդ դարձուցանել, որոց օրինակները շատ կան շարականների մէջ զորօրինակ փառք, զործք, փոխա—գրութիւն

և այլն: Եւ հետագօտելով Նարեկացոյ աղօթական քերթու-
լածքները նկատում ենք նմանօրինակ տաղաչափութիւնք ևս,
և նաև մի այդպիսի անհամաչափ քերթութեան մի նախա-
գիծ օրինակ դրոշմուած նորա աղօթական մատենի ճակատին,
որոց մասին պիտի տեսնենք գրքիս Բ. մասումը: Եւ այսպիսի
քերթուածների օրինակներից պիտի եզրակացնել անշուշտ, որ
դոքա տաղաչափութիւններ են, և ունին միանման և խառն
տողակարգ, և անդամներ 1—6. վանդերով անխտիր դասա-
ւորուած տողերի ամէն մի անկիւնում, որին անուանում ենք
անխտիր:

Եւ թէպէտ այս տեսակ տաղաչափութիւնները շատ սա-
կաւ տարբերութիւն ունին արձակ գրուածքներից, բայց այ-
սու ամենայնիւ եթէ կամենում ենք դոցա տաղաչափական
որպիսութեանը վերահաս լինել, հարկ է որ ընդեւանանք նո-
ցա հետ առժամանակ, և ամէն մի քերթուած պէտքն է
ստէպ ստէպ կրկնել և ընթերցման ժամանակին ճշտիւ պահ-
պանել առողջանութեան պայմանները, այսինքն իւրաքան-
չիւր տող և անդամ պէտքն է որոշ արտասանել, և անդամ-
ներից բազմավանդները սղելով արագ, բայց փոքրավանդները
երկարելով ծանր արտաբերել: Եւ եթէ այս տեսակ անհամա-
չափ զանազան քերթուածների մէջ ունականանք առժամա-
նակ, կը համոզուինք անշուշտ որ դոքա տաղաչափութիւնք են:

Անհամաչափ քերթութեանց ինչքան էլ սիրահար քեր-
թողներ ունենայինք մեր այժմեան ժամանակում, նորանցից
ոչ ով չէր յօժարուիլ նոյնութեամբ գործադրելու այնքան
ազատ և անկանոն տաղաչափութիւնները, ինչ որ նկատվում
են բազմատեսակ անհամաչափ քերթութեանց մէջ, այլ հարկ
էր որ՝ որևէ մի չափ և սահման որոնէին և սահմանափակ
կանոնների տակ փակէին նոցա անպայման ազատութիւնը:
Եւ արդարև մի այդպիսի նշանաւոր քերթող մխիթարեան
միաբանութիւնից Հ. Արսէն Բագրատունին առաջին անգամ
այդ աշխատութիւնը յանձն առաւ, և անհամաչափ քերթու-

թեան բազմատեսակ տողերից ընտրելով իւր ախորժանաց յար-
մարաւոր մի քանիսը կազմակերպեց իւր քառանգամը և
որոց հետագօտութեան արդիւնքները աւանդեց մեզ իւր Վեր-
գիլեայ մշակականի յառաջաբանի մէջ:

Բայց Բագրատունոյ շնորհիւ մինչև այժմ մենք կարո-
ղացինք միայն քառանգամ քերթութեան համար մի աղօտ
զաղափար կազմել, և յայտնի չէ արդեօք, թէ Բագրատունին
իւր սիրած համաչափանման մի քանի տողերը ընտրելուց
յետոյ ի՞նչ էր նորա կարծիքը այն յարակից զանազանակերպ
տողերի մասին՝ որոնք անընդհատ խառն դասաւորուած էին
իւր քառանգամ տողերի հետ 'ի միասին: Որովհետև անկա-
րելի է այնպիսի սխալ համոզման հանգչիլ—թէ մեր նախ-
նիքը մի երգ գրելուց մի քանի տող ոտանաւոր էին գրում
քառանգամ, բայց մնացեալը արձակ:—Այլ հարկաւ պէտք է
ընդունենք որ բոլոր երգը տաղաչափութիւն էր, բայց նոցա
չափը մեզ անծանօթ: Եւ նաև խուզարկելով նկատում ենք
որ ոչ թէ միայն քառանգամ տողեր, այլ և միանգամ, այլ
և երկանգամ, այլ և եռանգամ տողեր սփռուած են անհա-
մաչափ քերթուածքների մէջ՝ որոց մանրամասն ուսումնասի-
րութեամբ շատ հին և նոր քերթողական առեղծուածներ
կարելի էր լուծանել: Այլ և խառն տողակարգը որ ընդար-
ձակ կիրառութիւն ունէր հնագոյն քերթուածքների մէջ,
կամ անբացայայտ էին Բագրատունոյ համար և կամ չարժա-
նացին նորա ուշադրութեանը: Բայց 'ի այդ թերամասնու-
թիւններից Բագրատունոյ քառանգամ տողերի ընտրութիւնն
անգամ անբաւական ենք գտնում, այնպէս որ, նորա քա-
ռանգամը երբէք չէ կարող անհամաչափ քերթութեանց
նպատակին ծառայել: Այս տեսակ թերութիւններ նկատելով
Բագրատունոյ աշխատութեան մէջ՝ պէտք է այս գլխից նա-
խազգուշացնել մեր ընթերցողներին միանգամ ընդ միշտ, որ
եթէ ստիպուած քննադատենք մեր այս գրքի շարունակու-
թեան մէջ նորա կարծիքները, ոչ եթէ այն բազմերախտ

ծերունոյն վարկը նսեմացնելու և կամ նորա բազմապիսի գրական երկերը ընդ վայր հարկանելու նպատակաւ է իմ արարքը, ոչ, այլ միայն թէ ճշմարտութիւնը վերականգնելու համար պիտի ստիպուած լինինք ժխտելու ամեն թիւր կարծիքներ, թէպէտ և այդ թիւրը պատկանելու լինէր որեւիցէ մի նուիրական անձի: Ոչ ով չկայ անսխալական, և մեզ ամենիցս այդպիսի սխալներ ստիպելի են ամեն ժամ:

Եւ որովհետեւ հարկ է մեզ այստեղ անհամաչափ քերթութեանց մէջ ընտրութիւն առնել և կանոնաւոր չափ սահմանել, հարկաւ ստիպուած պիտի լինինք Բագրատունեան քառանգամը հերքել միայն այն մասին, որ նորա յետագաս անդամները առհասարակ քառավանգ սուղ անդամներից կազմուած լինելով՝ նոքա չեն կարող յայտարար նշաններ լինել փոփոխակի սղութեան և երկարութեան և արտայայտել արագութիւն կամ դանդաղութիւն, ուրախութիւն կամ տրտմութիւն և այլն: Միանման անդամները միշտ միակերպ արտաբերութեան ամանակ ունենալով չեն կարող սղութիւնը և երկարութիւնը բացայայտել, և եթէ կամենում ենք անդամները առողջանութեան պայմանաւ իրարից զանազանել, հարկ է որ տարբեր լինէին և նոցա վանգերի քանակութիւնը: Անհամաչափ քերթութեան այս պայմանը ինքն Բագրատունին ևս չէ ժխտում, ահա և նորա խօսքերը. «յոյժ իմն առաւելութիւն ունի այս ազգ (անհամաչափ) տաղաչափութեան քան զգուգավանգն. զի ոչ միայն ազատ է 'ի ձանձրալի նոյնաձայնութենէ տողից և անդամոց, այլ և զի ըստ պատշաճի երագընթաց սղութեան և ծանրադանդաղ երկարութեան բառիցն և բանին ունի յարմարել. ուր զուգավանգն նովին ոտիւք հարկի ասել զօգաթուիչ սլացս երիվարի և զյամբաքայլ զնացս եզանց... և կամ զեռանդն բարկութեան և զվհատութիւն տրտմութեան. յայսմ իսկ անզուգական են վեցոտանիքն յունաց և հռոմոց...» (տես նոյն յառաջաբան երես 18) Բագրատունոյ այս խօսքերից պիտի հաս-

կանալ—որ զուգավանգ քերթութեանքը չեն կարողանում արագութիւնը և դանդաղութիւնը, բարկութիւնը և տրտմութիւնը արտայայտել, այլ այդ կողմանէ կարի իմն առաւելութիւն ունին անհամաչափ քերթութեանքը՝ որոնք ըստ պատշաճի սղութեան և երկարութեան բառիցն և բանին (անդամոց և տողից) ձեռնահաս են լինում այդ պաշտօնը անթերի կատարել: Ահաւասիկ սոյն այս նպատակաւ հարկ էր որ Բագրատունին իւր ընտրած տողերի յետագաս անդամների մէջ անխտիր թույլատրէր եռավանգ և քառավանգ անդամներ՝ որպէսզի քառավանգները սղութիւն և եռավանգները երկարութիւն արտայայտէին: Սակայն նա յանկարծ մտքի փոփոխութիւն կրելով՝ արտաքսում է եռավանգ անդամները երկվանգների և հնգավանգների հետ 'ի միասին, և իւր վերոյգրեալ առաջարկը գրէ թէ մնում է անկատար: Ահա և իւր խօսքերը մօտաւորապէս «զի ուր նախնիքն զանդամսն անխտիր եռավանգ, այլ և երկվանգ և ուրեք հնգավանգ դնեն և եղանակօք նուագացն սղեալ և երկարեալ լնուն զչափն... (մեք զանց արարեալ զնոքօք զբերեյարմար նուագաւորսն միայն ընտրեալ ընկալաք:» Զպիտի զարմանանք արդեօք թէ այն անձը՝ որ տաղաչափութեան մէջ անդամների սղութիւնը և երկարութիւնը անզուգական առաւելութիւն էր համարում, ինչպէս յանկարծ ապախտ է առնում մեր նախնեաց կիրթ ճաշակի ընտրութեամբը և անտես առնելով զանազան սուղ և երկար անդամները ընտրում է միայն միատեսակ քառավանգ անդամներ իւր յետագաս երկու անդամների համար առհասարակ: Կանոնաւոր քերթութեանքի յետագաս անդամների մէջ թէ երկվանգ և կամ հնգավանգ չպիտի մուտ գործեն, դորան մենք էլ համաձայն ենք, որովհետեւ այդ ազատութիւնը պիտի թողունք անկանոն քերթութեանց համար, բայց կանոնաւոր քերթութեանքի մէջ հարկ է գտնել եռավանգները թույլագրել, որպէսզի քառավանգների հետ 'ի միասին սղութիւն և երկարութիւն արտայայտէին:

Թերևս Բագրատունոյ այդ երկխօսութիւնը ծնանում է այն նախապաշարմամբ թէ—Հայոց լեզուի մէջ գտանվում են սուղ և երկար վանգեր, որոց միջոցով և տաղաչափութեան մէջ կարող ենք սղութեան և երկարութեան խորհրդաւոր իմաստներ արտայայտել: Սակայն հայկական ոչ տառեր և ոչ վանգեր այդպիսի մտացածին զօրութիւն չունին, և եթէ Բագրատունին անհամաչափ քերթուածների մէջ սղութեան և երկարութեան հոտ է առնում, այդ նոցա ամբողջական անդամներն են միայն, որոց բազմավանգները սղութեան և փոքրավանգները երկարութեան պաշտօն են կատարում:

Ոչ եթէ միայն Բագրատունոյ բաղձանօք, այլ և անհամաչափ քերթուածների քաջակիրթ օրինակներով այն եզրակացութեանն ենք հասնում, որ եռավանգ անդամներ հարկ է անխտիր թողարկել յետագաս անդամների մէջ: Այդպիսի օրինակներ տալիս են մեզ նախ առաջինն վիպասանական երգերի 44 տողերը, որոց թէ կրճատ տողերը և թէ երկար եռավանգ անդամները՝ միւսերի հետ անխտիր դասաւորելով յոյժ աջողակէս արտայայտում են սղութեան և երկարութեան խորհուրդը: Եւ երկրորդ՝ շարականներից օրինակներ ունենալու համար աւելի բարւոք է հետազօտել նոյն Բագրատունոյ առաջ բերած օրինակները (նոյն լառաջ. երես 12 ծանօթ.) ուր որ գտանվում են բաւական թուով միայն վերնագրեր, և ոչ քերթուածների տողադասութիւնք: Եւ այդ շարականների մի առ մի հետազօտութեան աշխատութիւնը յանձն առնելուց յետոյ այն եզրակացութեան ենք հասնում, որ նորանցից ոմանք ինչպէս են „Որ յանէից գոյալուսէր. 'Ի գիշերին յորում հապէր. Որ անդէս եւ անհանին. Վարդապետս վառեալ ծաղիկ. նաւեներս Ենորհալոյ շարականները „Որ արարէր զօրութեամբ. Այսօր որ էս 'ի յերէնս. Որ զարարանէ իւրապարանս. Նորահաշ պառնար. Լալլն, նոյնպէս և Նարեկացոյ տաղերը „Սէս էս եւ գեղ էյիկ. Սաեփն յէժ խորհրդայ.“ Թէ սոքա և թէ նմանապիսի քերթուածները անշուշտ հարկ է որ համաչափ համարուեն, բայց առանց

ձայնայանդի: Որովհետեւ այն սակաւաթիւ զարտուղութիւնքը՝ որոնք նկատվում են իւրաքանչիւր քերթուածքի մէջ, նոքա չեն բաւական անհամաչափութեան գրաւական լինելու. մեր այժմեան համաչափ քերթուածների մէջ անգամ երբեմն նշմարելի են այդպիսի աննշան զարտուղութիւնք, որոնք երբէք մեզ չպիտի առիթ տան կարծելու թէ անհամաչափ են նոքա: Ուրեմն այդպիսի անվաւեր և համաչափանման օրինակներից 'ի զուրէ թէ անհամաչափ քերթութեանց համար վկայութիւն բերենք: Սակայն այս հետեւեալ շարականները ինչպէս են „Ահաւոր էս լաւագոր. Ծագումն հրաշալի. Անհալիլ էս բան. Աստուած. 'Ի սպանգանէն. Նշանաւ ամենայն լի. Աստուծոյ. Այսօր որ էս հայրապետայ. Սոր էս որ էս կայսր. սոքա և նմանօրինակ քերթուածները անխտիր եռավանգ և քառավանգ անդամներ ունին իրանց յետագաս ամեն անդամների մէջ. Եւ գրէ թէ ոչ մէկը ճշտիւ Բագրատունոյ ընտրութեամբը չեն վարվում: Ահաւասիկ շատերից մի քանի տող օրինակ:

Ենորհեա մեզ տէր—արթնութիւն—ընդ իմաստուն—հաւանայն
Եւ զհոգւոց—Երայ—լապտերս—պայծառացո:
Ծագումն—հրաշալի—որ անայո—էր 'ի մէջ,
Եւ բանն—հայրական—անըմբռնելի, *
Հուր—փայլականացեալ—և 'ի մարմնի—բնակչոս
Անվնաս—պահելով—լաւարած—ամենայն:
Ծագումն—հրաշագործ—որ 'ի կուսէն—ծագչոս,
ձաւագայլէլով—լաւարած—ամենայն, *
Երկինք—ցընծային—և երկիր—ուրախանայր,
Եւ Քրիստոս—Աստուած—ընդ մարդկան—շրջէլոս:
Անսկիզբ—ըն բանն Աստուած—որ վասըն մեր—համբեր մահու.
Բառնալով—ըզգատակնիք—անիծիյն—առ 'ի մէնջ:

* Աստղանիշ տողերը նոքա են, որ կրճատ լինելով խառն տողակառք են կազմում: Բայց զծանիշ անդամները անխտիր գործադրուած եռավանգներն են յետագաս երկու անդամների մէջ:

Զի զԱստուած—բոլորից—աբխաթ—սիրելիս,
 Էակցին Հօր—Հետեւեալ—ստացան ըզթագ—ըն պարծանաց:
 Որոշեալք—'ի կրից կարեաց—'ի Քրիստոս—արձանացեալք:
 Զի Հաճութեամբ—խոնարհեալ—լնիւն—ման Բեր,
 Թողութիւն շնորհեսցէ—Բեր Բարեւոյ—յանայանայ:
 Օձաջամբ—պատրանօք—ըն ճաշակեալ—'ի պարգոյն,
 Եւ եղև—վարաբնակիլ—մայրաքաղաքն—Երուսաղէմ:
 Նըշանաւ—ամենայաղթ—խաչի—ըր—սո Քրիստոս,
 Պահպանեալ—զմեզ մարդասէր—յաներեւոյթ—Լըշնահոյն:
 Որ 'ի վերայ սորա—տարածեցեր—պատարար—բազուկըս քո:
 'Պ միւսանգամ—քո գալըստեան—յերեւել—սուրբ նըշանիս,
 Արժանի—արա զճառայս—քո վերըստին—նորոգման:
 Ապաւինեցաք—'ի խաչ քո—Աբխաթ—յաւիտենից,
 Որ ետուր—մեզ պահապան—յաղթող ընդդէմ—Լըշնահոյն:
 Դողացաւ—թըշնամին—լնիւն—յանայանայ—սուրբ խաչին:
 Այսօր—արարիչդ—արարածոց, *
 Որ նորահրաշ—արարչութեամբ—զարգարեցեր—զեկեղեցի,
 Ըզքեզ—բարեբանեմք—Աբխաթ—Հարցըն մերոց:
 Աստուածածին—մայր լուսոյ, *
 Արեգական—արգարութեան—արեւելի, *
 Որ 'ի խաւար—աշխարհի—ծագեցեր զլոյս—ըն գերագանց:
 Աւետէր—առ սուրբ կանայս—աբխաթ—'ի մեռելոց:

Այսպիսի օրինակներով ևս Հաստատելուց յետոյ մեր կար-
 ծիքը, գուցէ ոմանք Հարց առաջարկեն թէ—հըր է ապա
 սուղ և երկար անդամների զօրութիւնը, որ ամեն անհամա-
 չափ քերթուածների մէջ պիտի որուիցէ մի ներքին խորհուրդ
 արտայայտեն—: Այդ մասին պէտք է իմանալ, որ ոչ ամեն
 տեղ և ոչ ամեն քերթող ձեռնահաս են լինում սղութեան
 և երկարութեան յայտարար նշաններով արագութիւն կամ
 դանդաղութիւն արտայայտել, և ոչ թէ միայն մեզանում
 այլ և յունաց և հռոմոց մէջ անգամ անտեղի է այդպիսի

մանրակրկիտ ճշտութեան հետամուտ լինել: Եւ նաև ինչ-
 պէս երևում է, եկեղեցական քերթողները աւելի քերթու-
 թեան այլ հանգամանացը ուշ դարձուցին քան թէ սուղ և
 երկար անդամների խորհրդաւոր դասաւորութեանը: Սակայն
 թէ արդեօք կայ մեր քերթողական արհեստի մէջ այդ հստու-
 թիւնը, մենք պիտի ջանանք մի ուրիշ անգամ ապացուցա-
 նել, բայց թէ ինչու այս ինչ քերթողները ուշ չդարձուցին
 այդ հանգամանացը, պիտի ասենք որ—Մեզ հարկ է որ
 միայն մեր քերթողական արուեստի մէջ սղութեան և երկա-
 րութեան յայտարար նշաններ ունենալ, բայց թէ քերթող-
 ներից ոմանք այդ քերթողական պայմանը չիմացին և կամ
 չկարողացին պահպանել, այդ դիպուածում մեզը արհեստինը
 չէ, այլ քերթողին և կամ մի այլ հագնամանաց՝ որոնք
 արգելաւորի ինչու այդ ճշտութիւնը պահպանելու:

Այսքան մեր խօսքի այստեղ երկարացնելը միայն այն
 նպատակաւ էր, որ հնարաւոր կացուցանէինք բոլոր անհա-
 մաչափ բազմատեսակ տողերից ընտրել այնպիսի կանոնաւոր
 չափ, որ թէ ախորժալուր լինէին, և թէ բովանդակէին
 իրանց մէջ, ինչքան կարելին է, անհամաչափ քերթու-
 թեան պայմանաւորեալ սղութիւնը և երկարութիւնը:
 Այս դիտմամբ Բագրատունոյ քառանդամի մէջ մեր ներմու-
 ծած փոփոխութիւնը թէպէտ և աննշան, բայց մեզ պիտանի
 էին միայն այն մասին, որ մի փոքրիկ փոփոխութեամբ մի
 մեծ թերութիւն ենք լցուցանում: Եւ այս առաջարկը ոչ
 եթէ ինքնահնար՝ այլ հաստատուած է նոյն իսկ Բագրատունոյ
 վկայութեամբ և հիմնաւորուած նախնի քաջակիրթ օրինակ-
 ների վերայ, որոց մի քանի նշմարքը պիտի տեսնենք յետոյ:

Աւելորդ չէր լինիլ այստեղ բացորոշ սահմանել անհա-
 մաչափ կանոնաւոր քերթութեանց սահմանափակ կանոնները՝
 ինչ որ հարկաւոր են նորա ամեն տեսակ եղանակների մէջ:
 1. Ամեն տեսակ անհամաչափ կանոնաւոր քերթողական տո-
 ղերի մէջ աւելի քան քառավանգ անգամ չպէտք է թոյ-

Մեր նախաքրիստոնէական դարու քերթողական ճարտարութեան վերայ գաղափար կազմելու համար առ ձեռն ունեցած մեր նիւթերը անչափ սակաւաթիւ են, և ինչ որ ունինք, պիտի շնորհակալութիւն մատուցանենք բազմեթախտ խորենեան Ծերունոյն, որ քաջութիւն ունեցաւ չնուաճուելու ժամանակին կրօնական խտրութիւններէից, և արժան համարեց հին հեթանոսական պատմութեանց հետ աւանդել մեզ մի-

քանի վիպասանական երգերի բեկորներ: Եւ թէպէտ ամեն բան հակիրճ աւանդեց մեզ, այսուամենայնիւ գոհ պիտի լինինք, որ ունինք գէթ մեր հնութեան մի աղօտ նշմարանքը, որոց շարքումը պիտի համարել և Վիպասանական երգերի նշխարները, ինչպէս են Վահագնի, Արտաշիսի և Վարդգիսի երգերը: Մինչև այժմ բոլոր քննաբանները այդ երգերի քաջակիրթ կազմութիւնից, և ներկուռ հիւսուածքից մակաբերեցին որ դոքա պէտք է ունենան չափական արուեստ, սակայն տողերի սխալ դասաւորութիւնն անբացայայտ մնացին նոցա քերթողական չափը: Այդ պատճառների քննութիւնը այստեղ աւելորդ համարելով՝ միայն այսքանը ասենք, որ դոքա անհամաչափ կանոնաւոր քերթուածքներ են, և նորանցից Վահագնի վիպասանական երգը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ անհամաչափ քերթութեան երկանդամ կանոնաւոր եղանակը՝ որոյ տողերի մէջ ճշտիւ պահպանուած են նոյն քերթութեան կանոնները: Ահաւասիկ և նոյն իսկ երգը անդամների և տողերի բաժանած:

Երկնէր երկն—և երկնէր,

Երկնէր և—ծիրանի ծով,

Երկն 'ի—ծովու ունէր

Ըզ հարմիր—եղեգնիէն.

* 'Ընդ եղեգնի փող—ծուխ ելանէր,

* 'Ընդ եղեգնի փող—բոյ ելանէր,

Եւ 'ի բոյոյն—պատանէնի.

Վաղէր նա—հար հեր ունէր,

Ապա Բէ բոյ—աւնէր Տօրոս,

* Ի աչ հոսն էին—արեգահոսն:

* Տաղաչափական օրէնքով ընդունուած է ընթերցման ժամանակին ձայնաւորներից առաջ զեղջիլ ընդ, և. և այն, այդ օրէնքը պահպանվում է նաև համաչափ քերթութեանների մէջ:

Թերևս ոմանք երկբայութիւն յարուցանեն հարց առաջարկելով՝ թէ—ինչ փաստ ունինք Վահագնի այս երգը այսպիսի տողակարգութեամբ դասաւորելու: Այսպիսի հարցմանց մեր պատասխանները պէտք է լինին, «այ» որ հնագոյն կիրթ քերթութեանները տողակարգելու համար՝ մենք աւելի պէտքն է ուշ դարձուցանենք, որ նոցա տողերը առանց բռնութեան բնական հանգիստ առնուն: Այս նկատմամբ Վահագնի այս երգի տողադասութեան մէջ աննկատելի են որևիցէ անհարթութիւնք, այլ նորա ամէն մի տողերը տաղաչափական կիրթ ճաշակով սկսուած և աւարտուած են: Երկրորդ՝ անհամաչափ մանաւանդ ճարտարահիւս քերթութեանց տողադասութիւնը անսխալ կարգելու համար հարկ է ուշ դարձուցանել և նոցա սուղ և երկար անդամների պայմանաւոր կիրառութեան վերայ, որ և այս կողմանէ ևս ճշգրտվում են վերոյ դասաւորեալ տողերը, ինչպէս որ պիտի նկատենք մի այլ անգամ: Եւ երրորդ՝ որն գրէ թէ մի անհերքելի ապացոյց է, պիտի նայենք թէ անդոք այս տեսակ քերթութեանների օրինակներ կան այլ ևս մեր ազգային տաղաչափութեանց մէջ: Այս վերջին հետազոտութիւնը աւելի ևս աներկբայ է կացուցանում մեր ենթադրութիւնը, որովհետև Վահագնի երգի պէս երկանդամ անհամաչափ քերթութեանք նկատում ենք տարածուած մեր թէ գրականական և թէ ժողովրդական քերթութեանների մէջ: Ժողովրդական երգերից կարող են օրինակ լինել մեզ Վարդավառի և այլ քառատող քերթութեանները, որոնք բոլոր ժողովրդական խաւերի մէջ տարածուած են, որոնցից ահա մի քանի տող օրինակ:

Արևն—արև գունի,

Ի՞նչ եարբն—գեղարարանի,

Գեղարարանայ—ապրի փուլ փայ.

Բայն ի՞նչ—եարբ արև փայ:

Հայ—հիմայ, հիմայ,

Տղայն—չէր, Կէրն ա. . .

Սիրելւ եմ—Կէրն երեւին,

Բեհմն—Լեւին երեւին,

Ով իմ ետին—ինչ չի պայ. . .

Այսպիսի քերթութեան մի գեղեցիկ օրինակ ևս կարող է տալ մեզ այս հմայական աղօթքը՝ որոյ տաղաչափական կաղամութիւնը և հրաշապատում դէպքերը համոզում են մեզ ենթադրելու, որ այս և սորա պէս երգերը հեթանոսական դարու մնացորդ են:

Պառաւել—սե շեւ,

Դուս եմ—սե չին,

Դուս եմ—սե հարդը,

Դուս եմ—սե օջ:

Սե օջ յե—աչ Էր ջուր եր,

Միս աչքը—չըրաչ եր.

Թուս—աչաւորի,

Շէշ—աչաւորի,

Կանաչ—աչաւորի,

Կապոյտ—աչաւորի

Զար աչքը—արաւաւի:

Գրականական շրջանից կարող ենք օրինակ առնուլ Գ. Նարեկացին, որ բազմաթիւ օրինակներ ունի իւր աղօթական և այլ քերթութեան մէջ այսպիսի երկանդամ անհամաչափ քերթութեան, ինչպէս են և նորա այս տաղերը:

Գահար վարդն—վառ առեալ

Ի վեհն լարսն—արիւնի,

Ի վեր—ի վերայ վարսի

Ծառաւեր—ծաղիկ ծովայն. . .

Գահար Գահար—խառն Գահար,

Յօրինաւ—երէնի շարժան:

Երգ—զարհանալի,

Երգ—շարժարժենի,

Տեղի եղեր—բարեկերպն.

Խորհարդ—խորհարդ համբար,

Զարդ—երամեյ զարդ.

Նոճ ի նոճ—յեւից

Սափար—եղ եղ նաշեն Կնիւն,

Մառն օրնօրեն—նշարենի առն:

Այսպիսի օրինակներ անսպաս են և եկեղեցական երգերի մէջ, որոնցից առաջ բերենք այստեղ այս երկու շարականները:

Որս առիւ—իշխանութիւն

Ի վերայ—աղ Գի հարդին,

Արշալէյէ—ըրձեղ

Ի հարսնայ—Եղայ Երայ:

Խառնչեալ—ընդ Կրիստոսի,

Եւ ընդ նրին—Լազարեալ,

Ի իստաւաւ—Գալ լարսն նորա

Նրսալայ—Էս Կառաւորս,

Թողալիւն—շարժեցէ

Եւ Եղ—Եղաւորայ:

Արժաւասիրտութեամբ—Տոլալ յուրայ

Զիւր ըրձեղ—զարդարեալ

Ընդ երեսուն—աւծալայ

Հրէի—ըն հարսէր:

Ընդ արաւ Եւ—համբարեցից,

Ասէ զնա—հարստաւ.

Ով համբար—նշաւութեան,

Նրան—Եւ առիւ հարաւ:

Մերայոյն—յինսէնէ
 Զասարածայն—սորբ հոգին,
 Եւ ըզէյոյն—ըստասանայ,
 Որդէն զհանդերձ—արեւն— շէրն:

Կանոնաւոր քերթութեանց համար մեր առաջ բերած օրինակների մէջ երբեմն հանդիպում ենք այնպիսի զարտուղութեանց ինչպէս են հնգավանգ և վեցավանգ անդամներ և այլն, որոնք անկանոն քերթութեանց մէջ միայն կարող են գործադրուիլ: Այդ մասին պէտքն է կրկնել մեր միւս անգամ ասածը, որ Նախնիքը կանոնաւոր և անկանոն քերթութեանց սահմանը ճշտիւ չեն որոշել, և մենք կանոնաւոր քերթութեան համար պիտի այնպիսի օրինակ առաջ բերենք, որոց մէջ անկանոն զարտուղութիւնք սակաւ ենք նշմարում, նոյնպէս և անկանոնութեան համար պիտի այնպիսի օրինակ առնունք, որոյ մէջ կանոնաւոր տողերը սակաւաթիւ են: Այսպէս և այն ամեն քերթութեանքը շարականների մէջ պիտի համաչափ անուանենք, որոնք շատ սակաւ անհամաչափութեան նշմարք են ցոյց տալիս:

Մեր վերոյգրեալ փաստերը եթէ համոզեցին մեզ, որ ազգային քերթութեանց մէջ սովորական էին անհամաչափ երկանդամը, և որոց մի գեղեցիկ օրինակ ներկայացնում է մեզ Վահագնի վիպասանական տասնտողեան այս հատուածը, այստեղ նաև հարկ է մի հայեացք ձգել այդ երգի այն հանգամանաց վերայ՝ որ ձայնայանգի նմանութիւն ունի: Սակայն երգի ներքին ներդաշնակութեանը նայած պիտի այն հետևութեան հասնենք, որ քերթողը ոչ եթէ ձայնայանգ ալ նմանաձայնութեան դաշն է կամեցել պահպանել իւր տողերի մէջ, որև այն նուրբ և փափուկ ներդաշնակութիւնը աւելի ևս ախորժալուր է քան ամեն ձայնայանգներ: Այդպիսի նմանաձայնութեան ներդաշնակութիւնը ըմբռնելու համար արժան է ուշադիր նկատել նորա տողերը միառ մի, զորօրի-

նակ—Վահագնի երգի առաջին երեք տողերի մէջ զգալի են էրի, ծո, ծի ձայների զուգախառն կրկնութիւնը, չորրորդ տողի մէջ կրկնվում է ի՛ կրկու անգամ. հինգերորդ և վեցերորդ տողերը միանման բառերի կրկնութեամբ վայելչապէս բաղհիւստւած են, ութերորդ իններորդ և տասներորդ տողերը հո, ու, ուն, ձայներով հրաշալի ներդաշնակութիւն են կազմում: Բացառութիւն ունի միայն եօթներորդ տողը՝ որն իւր անդաշնակ կազմութեամբ աւելի ևս ազդու է կացուցանում Վահագն արեգի հրաշալի ծնունդը: Այսպիսի օրէնք նկատվում է առհասարակ և ժողովրդական քառատող քերթութեանների մէջ, որոց երրորդ միջանկեալ տողը սովորաբար թողնվում է առանց ձայնայանգի և նմանաձայնութեան: Մտադրութեան արժանի է այս երգի մէջ նաև նմանաձայնութեան այն պայմանը՝ որ կարծես թէ մեր շրթունքների շարժումով մի ներքին կապ է հաստատում նորա իմաստին հետ. ինչպէս «հուր հեր ունէր» արտաբերով՝ մեր շրթունքը մի զոյգ համբուրի շրջան է կատարում այն լուսապայծառ դիւցազնի նորաճնունդ պատկերը համբուրիւ մեծարելու:

Այսպիսի նմանաձայնութեան մէջ նշանաւոր էր Նարեկացին՝ ինչպէս որ նկատելի են նորա և այն օրինակներից՝ որոնք առաջ բերինք այստեղ: Նոր քերթողների մէջ նմանաձայնութեան ձգտումն ունին միութարեան հարք, մանավանդ քաջ է Բեշիկթաշլեանը, բայց ուղիղը դատելով՝ նոցա մէջ շատ սակաւ ենք նշմարում այն նուրբ և խորհրդաւոր ներդաշնակութիւնը, ինչ որ նկատելի են Վահագնի այս սակաւթիւ տողերի մէջ:

ԱՆՀԱՍՏԱՍՓ ԿԱՆՈՆԱԽՈՐ ՔԵՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ՄԻԱՆԴԱՄ Լ ԵՌԱՆԴԱՄ ՏՈՂԱԿԱՐԳԸ:

Մենք նկատեցինք արդէն անհամաչափ կսնոնաւոր քերթութեանց քառանդամ և երկանդամ տողակարգը շարականների, Վահագնի վիպասանականի և այլ քերթութեանների մէջ, այժմ մնում է մեզ մի հետեւութիւն ևս եզրակացնել ենթադրելով—որ եթէ մեր նախնիքը գիտէին 'ի կիր առնուլ քառանդամ և երկանդամ անհամաչափ եղանակները, անշուշտ հարկ է որ նոքա ծանօթ լինէին այդ տաղաչափութեան նաև միանդամ և եռանդամ եղանակների հետ՝ որոնք անհրաժեշտ և յարակից մասունքն էին այդ նախնի քերթողութեանը: Եւ այդ նկատմամբ հետազօտելով մեր ազգային քերթութեանները իսկապէս նկատում ենք միանդամ և եռանդամ քերթութեանց օրինակներ ևս, որովք և աներկբայ պիտի մականբերել որ այդ քերթութեանց միանդամ, երկանդամ, եռանդամ և քառանդամ տողակարգները 'ի հնուց խոր արմատ ձգած էին ազգային քերթողական արուեստի մէջ, որոնցից հատուկտոր օրինակներ միայն հասին մեզ:

Այժմ առաջ բերենք այստեղ միանդամ և եռանդամ քերթութեանց մի քանի օրինակներ՝ որով և լրութիւն կառնուն անհամաչափ քերթութեանց բոլոր չորս եղանակները:

Միանդամ քերթութեանց համար կարող են օրինակ լինել այս ժողովրդական հմայական աղօթքները:

Ինչը սուրբ,	Լուսինը նոր,
Տեղը հաւոր,	Գործունէն չոր,
Թըլու լեռն,	Երբեմն աւեր,
Պաշտէր հիւ,	Թոյն չաւեր.
Պառար խոն.	

Միանդամ քերթութեանց պիտի համարուին և պատարագամատոյցի այս աղօթքները, ինչպէս որ և դպրի երաժշտական եղանակն է ասպցուցանում:

Ահիւ	Աստուծոյ մեր
Կայրուս,	Եւ քեր մեր
Երէկուիւ	Երեւոյս մեզ,
Կայրուս,	Օրհնէալ
Բարուս	Եւ քեր
Կայրուս,	Աստուծոյ
Եւ նայեցարուս	Տե՛րան:
Ըղգարուս	

Եռանդամ տողակարգի համար առաջ ենք բերում ժողովրդական այս առակը՝ որոյ տպագրեալ ամբողջ օրինակը կայ քնար Հայկականի մէջ ընդ համարաւ 68. ուր որ վրիպակաւ են կէտադրուած և անդամները որոշուած:

Գայլն ու արջն—ու աղաւթսուն—էն Բարբէլէր,
 Հօրեղբօր և—սուր արդիս—էն Դարբէլ,
 Զաղաւթսուն—մեղիւն—էն օրհնէր,
 Մառար—մեղիւն սուր, —աղաւթսուն սուր. . .
 Աստուծոյն—երբ լուսալուս—չորս էն ելեր,
 Միւս հասի և—մե լըլիւի փառ—մէն ճարեր,
 Հոգիւս—Բաժանարար—գայլն էն Դարբէր,
 Զառար—Դարբէր չորս, —Բաժանարար չորս. . .

Նարեկացոյ քերթուածներն նոյնպէս և այլ շարականներն մէջ ևս գտանվում են եռանդամի օրինակներ, ինչպէս և այս շարականս:

Զօրութեամբ — սուրբ խաչի — քա Քրիստոս,

Որ հանգնէցեր — ի քրիստոս — աշխարհի,

Մ — պահէսցէ ըղբեղ — յամենայն — քրիստոս — լինէ:

Քանչի — ի սա — քարոյրայր — Ասարած,

Ե — ի սա հեղէր — ըղպարաւան — սուրբ պարիստ,

Մ — պահէսցէ ըղբեղ . . .

Ե — դ քա — իւսանգաւ — ըղբարաւար

Նշանաւ — խաչի քա — յոյսէր աշխարհի,

Մ — պահէսցէ ըղբեղ . . .

Այս եռանդամ քերթութեանց վերաբերութեամբ պէտք է ասել, որ դոցա կիրառութիւնը նախնեաց քերթուածների մէջ այնքան սովորական չէր, ինչքան որ քառանդամը և երկանդամը. այլ յաճախ նկատում ենք եռանդամ տողերը միշտ խառն գործադրուած քառանդամների և երկանդամների հետ ի միասին, որով և յարդարում են վայելուչ խառն տողաւարդ և որոց օրինակներին շատ տեղ պիտի հանդիպենք մեր այս գրքի մէջ: Ոչ եթէ միայն անհամաչափ, այլ և եկեղեցական համաչափ քերթուածների մէջ շատ սակաւ ենք հանդիպում եռանդամ տողակարգի, և նոյն իսկ Շնորհալոյ համաչափ քերթուածները նոյն են հաստատում: Սակայն ուղիղը դատելով՝ եռանդամ տողակարգը աւելի պատշաճագոյն էր քերթութեանց համար, որովհետեւ ոչ այնքան երկայնաձիգ տողեր ունին, ինչպէս քառանդամը, և ոչ էլ այնքան հակիրճ ինչպէս երկանդամը, այլ նոցա միջնակարգ չափը բաւական են քերթուածքի իմաստը ամփոփ բովանդակելու իւրաքանչիւր տողի մէջ: Այս կողմանէ գովութեան արժանի են մեր այժմեան քերթողները որոց համաչափ քերթուածների

մէջ յաճախ նկատում ենք դէպ ի եռանդամ տողակարգի ձգտումն և նոցա վայելուչ կիրառութիւնը:

Միանդամ տողակարգի համար առաջ բերուած պատարադի երգերից երկու օրինակները՝ առաջին անգամ այսպիսի տողակարգութեամբ նկատողը պիտի բացէ ի բաց ժխտէ ասելով թէ — դոքա քերթուածներ չեն: Բայց ոչ եթէ միայն այդ երգերը, այլ նաև ամեն անհամաչափ քերթուածներ մեզանում քիչ հետաքոտուած լինելով՝ զարմանք չէ որ ոմանք հերքում են նոցա տաղաչափութիւնը, և կամ համարում են նորանց անհամ և անարուեստ: Այդ ամենի պատճառը նոցա քերթողական ճաշակի միակողմանի կրթութիւնն է, որ երկար ժամանակ ընդելանալով համաչափութեան հետ այլ ևս չեն կամենում բաժանուել նորա սովորական միակերպութիւնից: Սակայն ընդհանրապէս անսխալ է այն կարծիքը, որ ամենայն երգեր ինչպէս այժմ նոյն և հնումը չափական արուեստով էին յօրինվում, և տաղաչափական արուեստը ծնունդ է առած յատկապէս երաժշտական պայմաններին բաւարարութիւն մատուցանելու համար. հետևաբար ամեն եղանակաւոր երգ պիտի համարել տաղաչափութիւն, և մեզ հարկ է որոնել նոցա կազմութիւնը և չափը, և ոչ եթէ բոլորովին հերքել նոցա չափական արուեստը: Այս ընդհանուր օրէնքից կարելի է բացառութիւններ կազմեն որեւիցէ մի աննշան երգ կամ հատուած, բայց այդ հազուագիւտ բացառութիւնները չեն կարող օրէնք համարուիլ, այլ մի անգէտ գրչի արդիւնք: Եւ ընդհանրապէս մեր Հայոց ամեն եղանակաւոր երգերը և անհամաչափ քերթուածները՝ պիտի համարուին տաղաչափութիւնք. թէպէտ և նոքա ըստ ոմանց անարուեստ, բայց ըստ ոմանց կիրթ ճաշակով են յօրինուած:

ԽԱՌՆ ՏՈՂԱԿԱՐԳ.

ԱՐՏԱՇԵՍԻ և ՎԱՐԻԳԵՍԻ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԸ:

Ինչպէս համաչափ քերթուածների մէջ նկատեցինք, նոյնօրինակ և անհամաչափ քերթուածները շատ անգամ խառն տողակարգով են յօրինւում, այսինքն միւսնոյն քերթուածքի մէջ կարող են խառն դասաւորուիլ միանգամ, երկանգամ, եռանգամ և քառանգամ տողեր ըստ հաճոյից քերթողին և ըստ պատշաճի տեղոյն. բայց անդամների դասաւորութեան կարգը միւսնոյնը պիտի մնայ, ինչ որ որոշեցինք միանգամ ընդ միշտ կանոնաւոր քերթուածների համար: Մեր եկեղեցական քերթուածների մէջ միակերպ և անխառն քերթութիւններին տարածուած է խառն տողակարգը՝ որոց օրինակներին կարելի է հանդիպել գրէ թէ ամենայն շարականների մէջ, Նարեկացոյ ամեն քերթուածների մէջ, և նոյն իսկ Բագրատունոյ իւր քառանգամի համար 'ի վկայութիւն կոչած շարականները ևս (տես Մշակա. երես 12 ծանօթ.) ունին շատ կամ քիչ խառն տողադասութիւնք, ինչպէս նկատեցինք արդէն նորանցից մի քանիսը մեր I. գլխում:

Դիտարար պատճառները՝ որ նախնի քերթուածների մէջ խառն տողակարգը աւելի կիրաւութեան մէջ էր, այնք էին, որ ուսուցիչն խառն եղանակաւ տաղաչափելը շատ դիւրին էր

այն ամեն քերթողների համար, որոնք ուշ չէին դարձուցանում տողերի և անդամների խորհրդաւոր դասաւորութեանը: Երբեք մեծ ծառայութիւն կարող էին մատուցանել այն ամեն հմտագոյն քերթողներին, որոնք անձուկ միակերպութեան սահմանի մէջ չմնալով՝ աշխատում էին իրանց ոգևորութիւնը և սրտի լուզմունքը ոչ եթէ սուղ և երկար անդամներով, այլ և կրճատ և ձիգ տողերով արտայայտել՝ որոնք աւելի ևս բացորոշ յայտարար նշաններ են հանդիսանում քան անդամների սղութիւնը և երկարութիւնը: Երբեք խառն տողակարգը և նոցա տողերի բազմակերպ փոփոխութիւնները այս առաւելութիւնը ևս ունին, որ ընդունակ են լինում զանազան տեսակ եղանակաւոր ձայնի յարմարուելու և նոցա ելեւէջները կրելու: Եւ երբեք մեր կրօնական քերթուածների մէջ նկատելի են երբեմն կրճատ և ձիգ տողերի այնպիսի ճարպիկ դասաւորութիւն, որովք կարելի է լինում պատկերագրել որեւիցէ մի առարկայի զծագրութիւն, ինչպէս որ մի քանի այդպիսի օրինակներ պիտի նկատենք մեր այս գրքի մէջ: Ահաւասիկ այդ և նմանօրինակ պատճառների համար նախնիքը յաճախ դիմում էին խառն տողակարգի օգնութեանը:

Անհամաչափ կանոնաւոր քերթութեան խառն առդակարգի կատարելատիպ օրինակներ հանդիսանում են նախաքրիստոնէական դարու Արտաշէսի և Վարդգէսի վիպասանական երգերը՝ որոց մեր ձեռքն հասած մի քանի հատուկօրոր տողերի ուշադիր զննութեամբ պիտի հետևացնել, որ այդ քերթուածները հնումը ամբողջապէս տողերի և անդամների կիրթ պայմանաւորեալ կիրաւութիւնն ունէին: Ահաւասիկ և նոցա տողակարգը, որոնք բաղկացած են միանգամ, երկանգամ, եռանգամ և քառանգամ խառն տողերից: Մենք այստեղ մէջ ենք բերում այն ամեն տողերը, ինչքան որ մատնանիշ ցուցանում է մեզ Խորենեան պատմագիրը. բայց ինչ նպատակաւ արդեօք ուրիշները Արտաշէսի երգից մի քանի տող

քննութեան առնելով միւսերը թողնում են անուշադիր.
եթէ սոքա քերթուածք են միւսերը ևս նոյն չափն ունին:

Արտաշէսի Վիպասանային երէի որդիքը:

1. Հեծաւ—արի արքայն—Արտաշէս
2. 'Ի սեւաւ—ըն գեղեցիկ.
3. Եւ հանեալ—զոսկեօղ—շիկափոկ—սլարանըն,
4. Եւ անցեալ—որպէս զարծուի—սըրաթեւ—ընդ գետըն,
5. Եւ ձգեալ—զոսկեօղ—շիկափոկ—սլարանըն.
6. Ընկեց 'ի մէջք—օրիորդին—Ալանաց,
7. Եւ շատ—ցաւեցոյց—ըզմէջք փափուկ—օրիորդին.
8. Արագ—հասուցեալ 'ի—բանակն իւր:
9. Տեղ ոսկի—տեղայր 'ի—փեսայութեան—Արտաշիսի,
10. Տեղայր—մարգարիտ—'ի հարսնութեան—Սաթինկան:
11. Տենչայ—Սաթենիկ—տիկին տենչանս.
12. զԱրտաիսուր—խաւարտ և զտից—խաւարծի
13. 'Ի բարձիցն—Արգաւանայ:
14. Վիշապազունք—գողացան—ըզմանուկն—Արտաւազդ,
15. Եւ դեւ—փոխանակ եղին: ¹⁾
16. Արտաւազդայ—ոչ գըտեալ—քաջի որդւոյն—Արտաշիսի,
17. Տեղի—ապարանից—'ի հիմնանալն—Արտաշատու,
18. Նա անց գընաց—և շինեաց—'ի մէջ մարաց—զմարակերտ:
19. Ճաշ գործել—Արգաւանայ—'ի պատիւ—Արտաշիսի,

¹⁾ Այս փոխանական երգերի վերջերեալ տողերը կանոնաւոր չափով քերթած լինելով՝ միայն նկատելի են մի քանի բացառութիւններ, որոնք կամ անկանոն տաղաչափութիւն պիտի համարենք և կ'ամ պէտքն է ենթադրել, որ խորենացին իւրը այդ աննշան փոփոխութիւնները 'ի նկատի չառաւ, և կամաւ բառափոխութիւն անելով փոխանական տողերի մէջ յարմարեց իւր շարագրութեան կարգին: Այս նկատմամբ եթէ այս տողը այսպէս բառերի տեղափոխութիւն անենք, այլ ևս հնգամանգ անդամ չեն ունենալ:

Եւ փոխանակ—բաւ եղին:

20. Եւ խարտաւանակ—լեալ նմին—'ի տաճարին վիշապաց: ¹⁾
21. Մինչ դու գնացեր,
22. Եւ զերկիրս—Ամենայն—ընդքեզ տարար,
23. Ես աւերակացս—որպէս—[Ժազաւորեմ: ²⁾
24. Դու յոյս հեծցիս—յազատն 'ի վեր—'ի—մասիս,
25. Ըզքեզ կալցին—քաջք տարցին—յազատն 'ի վեր—'ի մասիս,
26. Անդ—կացցես և ըզլոյս—մի տեսցես,

Գ. Մափաբոյսի Հաշրտած որդիքը.

Ո՛ տայր ինձ—զծուիս ծխանի—և զառաւօտն—նաւասարդի,
Ըզվագել—ըն եզանց—և ըզ վագել—ըն եղջերուաց,
Մեք փոզ—հարուաք—և թըմբըկի—հարկանէաք:

Վարդգէսի Վիպասանային որդիքը.

Հատուած գնացեալ—վարդգէս մանուկ
'Ի տուհաց—գաւառէն—զքասաղ գետով
Եկեալ նըստեալ—ըզշրեզ բլրով
Ձարտիմէդ—քաղաքաւ—զքասաղ գետով
Կռէլ—կոփել ըզգուռն—Երուանդայ—արքային:

Մեր կարծիքը հնագոյն քերթուածներէ տողերը տրոհելու մասին՝ արդէն բացատրեցինք Վահագնի երգի տողա-

¹⁾ Նոյնպէս հաւանական է թէ այս տողերը բայով և ոչ թէ դերբայներով լինէին կաղմուած. զորօրէնակ—

Ճաշ գործեաց—Երգաւան—'ի պատիւ—Արտաշիսի
Խաղաղասան—լեալ նմին—'ի համարին—Վիշապաց:

²⁾ Նոյնպէս և այս տողը այսպիսի բառափոխութեամբ կարող է կանոնաւոր լինել, զորօրէնակ—

Աւերակացս—էս որդես—Լափտարեմ:

Բայց ոչ եթէ հարկ եմ համարում անհրաժեշտ այս փոփոխութիւնները, այլ թողնում եմ ըստ կամայ, ո'վ ինչպէս կամենայ:

կարգութեան միջոցին, նոյնը պէտք է իմանալ և այս Արտաշիսի և Վարդգիսի վիպասանականների համար, որոց ամեն մի տողը աւարտ է առնում բնական հանգստեամբ: Եւ կարծեմ որ, շատ սակաւ վիճման նիւթ կունենանք նոցա տողերի տրոհման վերաբերութեամբ, եթէ միայն կիրթ ճաշակով և տաղաչափական հմտութեամբ ձեռնամուկ լինելու լինինք նոցա քննութեանը: Բայց միւս գլխաւոր ապացոյցը այն է, որ այդ տաղաչափական խառն եղանակը նկատում ենք, որ շատ սովորական էին հնագոյն քերթուածների համար, որոց բազմակերպ խառն տողակարգուած քերթութիւնները լի են մեր ազգային և եկեղեցական երգերի մէջ, որոնցից ահա մի քանի օրինակ առաջ ենք բերում այստեղ, բայց սոցա աւելի ազատ եղանակները անկանոն քերթութեամբ՝ պիտի տեսնենք Նարեկեան Աղօթական քերթուածների մէջ:

Այս հմայական աղօթքը ունի միանգամ և երկանգամ խառն տողակարգ:

Եւհէլը հաւա—խորի փէղը,

Երկալը—հէնց հերա—,

Ոնց որ—խորը եղը.

Աստուածաբան

Սուրբ Գեորգի—աղօթքով

Վէր հայ—դ'աւրս էլ—Եւհէլ:

Նարեկացոյ տողերից օրինակ ենք առնում յարութեան տաղը, որ կանոնաւոր չափ ունի խառն երկանգամ, եռանգամ և քառանգամ տողերով:

Փառք—Քրիստոսի—ամենազօր—յարաւելան. . .

Ելեւ ամբիս—էն արծալի—լոծն էր ունի,

Եւ աստաբիս—աբիշիսի,

Փռէր շարած—շարանան—հոյլ հարգարիս. . .

Նա չայն ածէր—էղևաճլին,

Կանչէն ասնէր—ալեռաւին. . .

Սայլիէն 'ի գիւ—գայր 'ի գիւ,

Եւ ճանչալով—գայր հարանէր—յերաւաղէմ:

Եւ որբիս—նոր անդին—նոր երգէն—դայս ասելով

Փառք—Քրիստոսի, Այսօր—արշալէյոս:

Նոյնպէս և եկեղեցական ժամերգութիւններէց բաւական են այս մի քանի օրինակները:

Ընարեալ—ըր յԱստուծոյ—ով երջանիլ—սուրբ Կահանայ,

Նրմանեալ—Ահարոն—և Մովսիս—հարգարէն,

Այն որ—ըղգեստուցն—էր յօրինող,

Զոր Ահարոն—Տշա ըղգեստ:

Յօրինէր—ը պարսաւ—ճան—ըր 'ի շորիս—հաղթեալ նիւնայ. . .

Հոգի—Աստուծոյ,—որ զփասանցի—սո զխորհուրդ:

Իջեալ 'ի յերէնից—հապարես—'ի չեռա մեր,

Հեղճաճ—արեան սորս—աղաւթի զսեղ,

Հանգստ զհոգիս—մեր ննջեցելոյ:

Թագաւոր գոյով—սո յաշխարհ:

Մըկեր 'ի Կաղաթիս—Երաւաղէմ,

Նրստեալ 'ի վերայ—հողիւն—նոր յաւանանի,

Կոչել զհէլեանսս—յերիշաղագաւիւն:

Ծերիս աստուծոյ—ծիլեմէօս,

Եւ պաշտ աստուծոյ—արմաւենեօս,

Եւ երամ երամ—դաստիս—աղաղակիւն,

Ուսանայ—օրհնեալ էիւն—'ի յանուն—ըն փեսան:

Յընծայու—սուրբ Սին,

Բերիւնեցան—սուրբ էիւնեցիս,

Եւ իրնդաւելեմի՞ բաղճա—էլիս—ընդ աստուծոյ,

Օրհնէին—ըղգաւաւոր—սո Փրկիչ—յաշխարհ:

Առաջելոյ — աղանայ,
 Իշանելոյ — Եծաշոյն հանձնէ — 'ի բարչանայ՝
 'ի հանաւելիւն — լուսոյ փայլման,
 Հրաշխեալ — անշիւղ եւ — դաշախէրան.
 Մինչ դէս — արարելն — 'ի սուրբ վերնապան:
 Աննիւթաւան — աղանի,
 Անհանելի — որ հինէ — ընկողն Աստուծոյ,
 Զոր առեալ — 'ի հօրէ՝
 Պարմէ — զաւանոր — և զմասնիմա՝ գայտասին,
 Զոր հարալեցին — համագայան:
 Օրհնաւելիւն — 'ի բարչանս
 Եւալին — 'ի հօրէ — հոգւոյն սրբոյ,
 Որ ուղ — առաջեալսն
 Արբեյան — անհանաւան — բաժանան,
 Եւ — հրաւիրելն — զերիւրս 'ի յերիւրս:

Սուքա եւ գլխաւոր փոփոխութիւնները՝ որոնք նկատուում են անհամաչափ կանոնաւոր քերթուածների մէջ, այսինքն անխառն միանգամ, երկանգամ, եռանգամ և քառանգամ տողակարգ, և կամ դոցա ամենեցուն խառն տողակարգը ինչպէս այժմ նկատեցինք: Բաց 'ի դորանցից կան նաև երկրորդական փոփոխումներ, ինչպէս որ եթէ կամենանք՝ քառանգամ տողերի մէջ որևիցէ համակերպութիւն մտացնել, նորա չորրորդ անգամը և կամ նորա հետ 'ի միասին և երկրորդը միշտ եռավանգ դնել, և կամ երկրորդ և չորրորդ անգամը քառավանգ բայց երրորդը եռավանգ կազմել և այլն. Սյդ տեսակ բազմաթիւ երկրորդական փոփոխութիւնք կարելի է ներմուծանել ոչ միայն քառանգամ, այլև միանգամ, երկանգամ, եռանգամ և նաև խառն տողակարգի մէջ՝ երբեմն երկանգամ եռանգամ, և երբեմն եռանգամ և քառանգամ տողեր դասաւորելով: Բայց այդպիսի երկրորդական փոփոխութիւնները էական մասն չեն կազմում անհամաչափ քերթու-

թեանց, որոց տողերը ըստ հաճուից կարող է փոխակերպել ամենայն քերթող, ով ինչպէս որ կամենայ: Նոյնօրինակ և Հ. Բագնատունին մի տեսակ տողեր ընտրեց՝ վերջին անգամները միշտ քառավանգ թողելով: ¹⁾ Որոց բոլորի վերաբերութեամբ պետք է ասել, որ իւրաքանչիւր քերթող ազատ է իւր տողա-կարգութեան մէջ այս ինչ և կամ այն ինչ տողերը ընտրելու, միայն թէ տողերի անխորհուրդ ընտրութեամբ մենք չենք կարող ծառայել անհամաչափ քերթութեանց խորհրդաւոր նպատակին:

¹⁾ Բագնատունին թէպէտ օրէնքով թողադրում է վերջին չորրորդ անգամը երբեմն եռավանգ դնել, բայց այդպիսի օրինակները իւր թարգմանութիւններէ մէջ այնքան սակաւ թիւ են, որ բոլորովին բացառութիւն պիտի համարուին: Ընդհանրապէս նորա երրորդ և չորրորդ անգամները միշտ քառավանգ են դասաւորուած:

ՍՈՒՂ և ԵՐԿԱՐ ԱՆԿԱՄՆԵՐ,

ԹԷ՞ ՎԱՆԳԵՐ:

Մինչև այժմ շատ անգամ լիշատակեցինք անհամաչափ քերթութեանց այն առանձնայատկութիւնը, որն անուանում ենք սուղ և երկար անդամներ, և բնականաբար ամեն ընթերցող պիտի հետաքրքրուէր իմանալու թէ ինչ են սուղ և երկար անդամները՝ որոնք պիտի փոխարինեն Բագրատունոյ վանգերին: Ընթերցողների այդ հետաքրքրութիւնը յագեցնելու համար հարկ է նախ և առաջ այստեղ ծանօթանալ Բագրատունեան վանգերի հետ, և թէ ինչ փաստեր է նա առաջարկում իւր այդ վանգային դրութեան վերաբերութեամբ:

Բագրատունին, երևի կարծում էր, թէ մեր անհամաչափ քերթութեանները ոչ եթէ հին ազգային են, այլ հայոց եկեղեցական քերթողների հնարած մի տաղաչափութիւն յունական վեցատանոյ հանգէպ, և այդ համոզմամբ գրում է իւր մշակական յառաջ. երես 19 «Եթէ ներէր տեղիս, ակնյայտնի ցուցանէաք զկատարեալ նմանութիւն, մանաւանդ թէ նոյնութիւն այսոցիկ ազգային տաղիցս. . . ընդ վեցոտանոյն

Յունաց»: Անհամաչափ տաղաչափութեանց յունականի հետ նոյնութիւնը ճշգրտելու համար ստիպուած սուղ և երկար վանգեր է հնարում, և յունականի վերայ ձուլելով ենթադրում է որ հայերը ևս սուղ և երկար վանգեր ունէին, բայց թէ ինչ են դոքա և թէ ինչպիսի տառերով են կազմվում այդպիսի վանգերը, դոցա մասին ոչ մի բաւականացուցիչ բացատրութիւն չունի. Սակայն ճշնում է որեւէ մի անբացատրելի եղանակաւ (տես նոյն յառաջ. երես 18) իւրաքանչիւր քառանգամ տողի մէջ հաշուելով ստանալ 12 վանգ, երբ որ նոյն այդ տողը ակնյայտնի բաղկացած է վեցատան ամբողջ հայկական վանգերից՝ որոց մնացեալները յունականի նմանութեամբ սղուած է համարում:

Այդպիսի մի անգոյ և մտացածին ենթադրութիւն նոյն իսկ Բագրատունոյ վկայութեամբ անտեղի պիտի համարուին, որովհետեւ եթէ հարցնում ենք նորան թէ ինչ տեսակ բաներ են այդ սուղ և երկար վանգերը հայոց բարբառում, պատասխանում է մեզ «Սուղ վանգս իմա ինձ աստանօր ըստ երազաշարժութեան և ծանրաքալութեան բնական առողանութեան, ըստ իմաստից, ըստ կրից և ըստ ազատութեան իսկ»: Եւ կամ երես 16. «Եւ իման ոտանաւորացս ոչ ի վանգսն եղեալ է ի հին նախնեաց, այլ ի յարդաշուն համեմատութիւն և չափակցութիւն անգամոց» Բագրատունոյ այսպիսի վկայութիւններից ինքնին պէտքն է եզրակացնել, — որ եթէ անհամաչափ քերթութեանց պայմանը վանգերի վերայ չէ դրուած, այլ անդամների վերայ, էլ ինչ հարկ վանգերի հետամուտ լինել և նոցա մտացածին սղութեամբ և երկարութեամբ մոլորել: — Այլ աւելի պարզ և բարւոք չէր եթէ հաստատուն մնար իւր այն կարծեացը վերայ, ինչպէս գրում է երես 18. «Եւ իմն առաւելութիւն ունի այս ազգ տաղից» և այլն, (տես գրքիս մասն Ա. գլ. I.) Որ և իւր խօսքերի վկայութեամբն անգամ պիտի ընդունենք, որ հայերը բնական առողանութեան պայմանաւ՝ որն երբեմն երազաշարժ

և երբեմն ծանրաքայլ կատարելով մի տեսակ սուղ և երկար անգամներ են հնարում, որոնք և լինում են իբրև յայտարար նշանացոյց զանազան շարժմանց և մարդկային կրից: Սակայն Բագրատունին չէ կարողանում յարատեւել իւր այս կարծեացը վերայ, և երեւի այս նիւթի վերայ դեռ յստակ գաղափար չունենալով՝ կրկին և կրկին թարթափում է վանգերի սղութիւնը և երկարութիւնը զանազան եղանակաւ բացատրելու, և իւր յառաջաբանի 16—22 երեսների մէջ անընդհատ երկխօսութեամբ նսեմացնելով իւր քննութիւնը, և նկատելով որ անկայուն են այդ վանգերը, և երբեմն նորանցից երկարը սուղի տեղ և սուղը երկարի տեղ է ընթանում. վասն որոյ ասում է „և ոչ է այդ ցնորք, այլ առողանութեան պայման, և եթէ ցնորք իցեն, լաւ է ցնորել ընդ հելլէնս, ընդ հռովմէացիս և ընդ մեր նախնիս“:

Եթէ ոչ ցնորական, գոնէ վրիպական պէտք է համարել Բագրատունոյ այս վանգային դրութիւնը, որովհետև ոչինչ նմանութիւն չունին յունաց և հռոմոց սուղ և երկար ձայնաւորները և վանգերը հայոց միօրինակ վանգերի հետ. և երբէք անկարելի է ըմբռնել մի այնպիսի վանգեր՝ որոց զինչութիւնը իմանալի լինէր մեզ միայն ըստ Իսաակի, ըստ Իբրիշ և ըստ Կոստանի: Գոնէ մի քանի այդպիսի տառեր կամ վանգեր և կամ իմանալի օրինակներ 'ի թիւ արկանէր և յականէ անուանէ որոշէր և ծանօթ առնէր մեզ նոցա զինչութեանը: ¹⁾ Սակայն այդպիսի անհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տալու փոխարէն „եթէ ներէր տեղիս“ ասե-

¹⁾ Մի այդպիսի պարտաւորութիւն յանձն է առնում իմ այս գրքի քննադատ յարգւոյ Էփենդէ Թերզեանցը, (տես Իզմիրեան մրցանակաբաշխութեան 1889 թուոյն հանդէսը), Որ սուղ և երկար վանգերի պաշտպան հանդիսանալով բացականչում է «Որչափ բան հնար է սովորել բայց և հոյովոց փոփոխութեան ուշադիր ուսումնասիրութեամբ»: Այս խօսքերից պէտք է մակարեւել, որ մենք հայերս պարտաւոր ենք շատ երկար և մտադիւր ուսումնասիրութեամբ խելամուտ լինել վանգերի սղութեան և երկարութեանը, որովհետև խոնարհմանց և հոյովմանց մի քանի նշանակները ինչպէս են ներդայն, ստորասականը

լով անցնում է, և մի ուրիշ անգամ աւելացնում է „զորմէ չէ տեղոյս յերկարել, յոր և մեք չեղաք իսկ անվրէպ ժաման“: Եւ արդարև երկարելու հարկ չկար, երբ որ միշտ միևնոյն առանցքին շուրջը պիտի պտտէր, և հայոց տաղաչափական անգամների սղութեան և երկարութեան այն զգալի երևոյթը, պիտի մեկնաբանէր յունական և հռովմէական վանգերի զօրութեամբ: Բայց իմ կարծիքս այս կէտի վերաբերութեամբ յայտնել կամենալով, ասում եմ, որ—Բագրատունոյ հետ 'ի միասին համաձայն եմ, և զգում եմ որ կան անգամների սղութեան և երկարութեան նշաններ հայոց տաղաչափութեանց մէջ, բայց բացէ 'ի բաց հերքում եմ այն կարծիքը թէ—սղութեան և երկարութեան այդ զգալի երևոյթները կատարվում են վանգերով, ինչպէս որ յունաց և հռոմոց մէջ: Թէպէտև թէ յունաց և հռոմոց սուղ և երկար վանգերը և թէ հայոց սուղ և երկար անգամները նոյնանրման պաշտօններ են կատարում տաղաչափութեանց մէջ:

և ուղղականն ու տրականը և դոցա վանգերը սուղ են, բայց մնացեալները՝ երկար: Այդպիսի անաւանելի ուսումնասիրութիւնը հարկ է խնդրել Էփենդէ Թերզեանցին՝ որ չձանրաբեւեռէր մեզ վերայ, այլ եթէ հաճոյ է, ինքն յանձն առնէր դոցա մանրամասն և նրբին ուսումնասիրութիւնը և աշխատէր որոշելու և մի առ մի սահմանելու հոյովմանց և խոնարհմանց սուղ և երկար վանգերը: Թերևս յայնժամ միայն կզգայր, որ ոչ եթէ վանգեր այլ ուրուականներ են իւր հետազոտման:

ՍՈՒՂ ԵՒ ԵՐԿԱՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԷՁ:

Թէ հայոց տաղաչափութեան սուղ և երկար անդամների մեծ ազդեցութիւնը կրում են և շարականների եղանակաւոր ձայները՝ այդ անուրանալի է, Սակայն Հ. Բագրատունին կամենալով երաժշտական երգերից ևս օգուտ քաղել իւր վանդալին դրութեան համար, շարականներից մի քանի տողեր ՚ի վկայութիւն կոչելով եզրափակում է թէ— անհամաչափ քերթողական տողի մէջ եթէ նախընթաց անդամը երկար շեշտ է կրում, նա յայնժամ լիովանգ է դարձուցանում իւր յետագաս կարճագոյն անդամը, այնպէս որ եռավանգը համարվում է քառավանգ, ևայլն, (տես նոյն յառաջ. երես 20): Բայց ՚ի նկատի առնելով իւր առաջ բերած օրինակները և ընդհանրապէս շարականների կարգը տեսնում ենք որ բոլորովին այլ պատճառ ունին դուքս, և ոչ երբէք այս ինչ անդամի վանգը պիտի երկարել, որպէս զի միւս անդամի պակաս վանգերը լրանան, այլ նոքա երկարվում և սղվում են միայն եղանակաւոր ձայնի պահանջամբ: Սակայն նոյն ինքն Բագրատունին իւր այդ տա-

ղաչափական օրէնքը փոքր ինչ յետոյ եղծանելով ասում է «եթէ նախադաս քառավանգի վերջն ոչ երկարի. . . նշանակէ թէ այլով չափով է յօրինեալ տաղն»: Իսկ ուղիղը դատելով ոչ եթէ այլով չափով, այլ այլով եղանակաւոր ձայնիւ է յօրինուած այն շարականը, որոյ նախընթաց անդամի վերայ կարիք չէ զգում երգիչը երկար առողջանութեամբ շեշտելու:

Պարզ է այժմ, որ այդ երկար ձայնը որ կրում են կամ չեն կրում շարականների այս ինչ կամ այն ինչ անդամները, այդ կախուած է առաւելապէս նոցա եղանակաւոր ձայնից. թէ չէ, կարճագոյն անդամների վերայ վանգ աւելացնելու համար շարականները բոլորովին այլ միջոց ունին, նոքա այդպիսի դիպուածներում մի բոլորովին աւելորդ վանգ են հնարում և կցորդ տալիս յետագաս անդամին զորօրինակ *աւել—բաբէրէ—* խա, գործ—*բաբէրէ, փա—բաբէրէ* ևայլն, և կամ երբեմն մի բոլորովին աւելորդ է ձայն են վերադիր առնում ինչպէս—ը Աստուած, ը անարատ ևայլն: Եւ ընդ հակառակն երբ որ կամենում են սղել և վանգերից մէկը կամ միւսը զեղչել, յայնժամ կամ բառերը միջակտուր են առնում զորօրինակ *բաբէ—խաբէրէ, փաբաբէ—բաբէրէ*, ևայլն, և կամ արագ արտաբերելով սղում են ինչպէս պիտի նկատենք ահաւասիկ հոփսիմեանց շարականների մէջ և ուրիշ շատ տեղերում: Բագրատունոյ առաջ բերած օրինակների վերաբերութեամբ առհասարակ պէտք է ասել, որ նա շատ անփոյթ է վարուած մինչև այն աստիճան՝ որ իւր անհամաչափ քառանդամի համար կանոն սահմանելու նսլատակաւ օրինակ է առնում եօթնոտնեան համաչափ ոտանաւոր թէպէտ և անձայնայանգ: Ինչպէս—

Ի Լրաշարժ—աղբերէն

Անհապարհաւ ըր վարաւ,

Կէտրանարար սուրբ հոգի.

Օրհնեալ ես լոյս շնորհիւ. . .

Որպէս զի կարողանանք տաղաչափական անդամների սղուլթեան և երկարութեան օրինակներ ունենալ շարականներէից, հարկ է իմանալ որ կան այնպիսի շարականներ՝ որոց տաղաչափական անդամները չեն համապատասխանում իրանց եղանակաւոր ձայնին, և այդ մասին տաղաչափական անդամները զոհվում են եղանակաւոր ձայնի պահանջը՝ ի կատար ածելու համար։ Այսպիսի շարականներից անտեղի է եթէ սղուլթեան և երկարութեան օրինակներ առաջ բերէինք, որովհետեւ յայտնապէս տաղաչափեալ անդամները կամ միջաբեկ են լինում, և կամ քերթողական տողի մի անդամը իբրեւ երկար և մնացեալը իբրեւ սուղ են համարվում, և կամ ընդ հակառակն։ Ինչպէս ահա այս տողս—

Ինչ պարսնո՞ւք—բանասրէ՞լն—'ի պրախալէն—արարա՞ն անէ՞ալ։

Այս տողի նախագաս երկու անդամների վերայ երգիչը իւր ձայնը երկարում է ոչ թէ այն նպատակաւ, որ երրորդ եռավանգ անդամը դառնայ իբրեւ քառավանգ, այլ որ տաղաչափական և կամ երաժշտական օրէնքով ամեն փոքրավանգ անդամ հարկ է որ երկար համարուին և ծանր արտաբերուին, բայց նոցա յարակից բազմավանգ անդամները սուղ համարուելով պէտքն է արագ արտաբերուին։ Եւ թէպէտ վերոյիշեալ այդ շարականի տողը քառեակ անդամներից է բաղկացած, բայց ըստ երաժշտական ամանակի մենք պէտք է ըմբռնենք իբրեւ եռանդամ, որոնցից երկու առաջինը ինչ պարսնո՞ւք, բանասրէ՞լն, համեմատաբար փոքրավանգ լինելով երկար շեշտ են կրում, բայց յետագաս երկու անդամները իբրեւ մի բազմավանգ անդամ ոմբողջապէս առեալ սուղ համարուելով արագ են արտաբերվում։ Ինչպէս և այս տողն—

Փռա—ըս քեզ Ասարաւ—փռաւ—արեալ յաւիտեան։

անդամ առեալ համարվում են սուղ։ Այսպէս և

Խորհուրդ մե՞ծ—եւ սէս'ն էլէն—որ յոյսս—առաւ յայտնեցաւ։

Ահա և այս երգի պայմանն է, որ երրորդ անդամից մի երկվանգ անդամ խլելով նորա վերայ ձայնը երկարում է, բայց յետագաս հնգական վանգերը իբրեւ մի ամբողջ անդամ արտաբերվում են արագ։

Ասացինք որ վերոյգրեալ շարականների պէս քերթուածները մեզ չեն կարող օրինակներ լինել, այլ եթէ կամենում ենք սղուլթեան և երկարութեան այնպիսի օրինակներ ունենալ շարականներից՝ որ նոքա իրանց եղանակաւոր ձայնիւ անգամ հստատեին, թէ կան հայոց տաղաչափութեան մէջ սուղ և երկար անդամներ, այն ժամանակ հարկ է այնպիսի շարականներ ընտրել՝ որոց եղանակաւոր ձայնը չէ խանգարում իրանց տաղաչափական անդամները, այլ զուգընթանում են նոցա հետ համաձայն։ Այսպիսի օրինակ կարող է մեզ լինել Կոմիտաս Կաթողիկոսի Հռիփսիմեանց շարականը՝ որից ահա առաջ ենք բերում այս տողերը։

Երէն—նրէ—հաւաքէրէ—անծից—ըն լուծան,
Եւ Արամ—վերսրախն—Ասարաւ—մէկերս—ճոխանայ,
Փռաւանդ—Եւայն—դրսաւ—ըս անդա,
Մարտիրոս—եւ հոսանս—ընծայեալս—Ասարաւ—
Ձօրէր—հրէշապաշտ—ընդ հարսնան—առնեցին,
Եւ հանայ—'ի յերէն—ըս փրէյան—ընեաւորս,
Կասաւ—Լեւոն—ընդ հոսո—պարտաւորեալս—յաղ Լեւոն,
Խաչապետ—լինելով—հոսաւ—Լեւոն—արարչին։
Եւ—ըս արարչաւ—եւ 'ի վեր—սոն ընդարշո,
Խորհուրդ—եւ բանից—հրէշապաշտ—եւ հարսնան,
Բանից Լեւոն—Ասարաւ—առնապար—ընդ Լեւոն,
Խոսարհեալ—պետեալ—ընծայեալ—հոսանայ։

Այս շարականը որ բաւական ընդարձակ է և այբուբենական կարգով յօրինած, եղանակաւոր ձայնիւ որոշվում են սորա սուղ և երկար անդամները. ամեն եռավանգից ստուարագոյն անդամ սուղ է, որոնք և երգիչը արագ է արտաբերում, ինչպէս են Աստուածայէրայ, պատերազմալ, ամենայն: Բայց ամեն եռավանգից նուագադոյն անդամ ինչպէս են—բարեհ, զբարե, է, երկար են, որոց վերայ և երգիչը հարկ է համարում ձայնը երկարել:

Բազրատունին իւր սովորական անփութութեամբ այս շարականից էլ մի քանի տող առնելով (երես 21) կամենում է սոցա օրինակով ապացուցանել որ նախագաս անդամի վանգը երկարվում է յետագաս եռավանգ անդամները քառավանգ դարձուցանելու նպատակաւ: Բայց դոքա առ աչօք ենթադրութիւններ են, որովհետեւ բաղդատելով այդ շարականի տաղաչափական տողերը իւր երաժշտական եղանակի հետ ընդհանրապէս նկատում ենք, որ հարկ է իւրաքանչիւր տող բաղկացած լինի չորս անդամներից, և իւրաքանչիւր անդամ երրեակ վանգերից. ամեն եռավանգ անդամ երգիչը ծանր է արտաբերում ինչպէս վանգ վանգ, և ամեն թէ եռավանգ, թէ սուղ և թէ երկար անդամներ իրանց վերջումը շեշտ են կրում եղանակաւոր ձայնը կայացնելու համար: Սակայն հանգիստում ենք երբեմն այդ անհամաչափ բերթուածքի մէջ այնպիսի անդամների, որոնք եռավանգից նուագադոյն են, և որպէս զի դոքա ևս եռավանգ լինին, երգիչը կանգ է առնում և ձայնը երկարում, որով և ըստ երաժշտական ամանակի լրութիւն է առնում նոցա պակաս վանգը. և ընդ հակառակն երբ որ հանգիստում ենք եռավանգից ստուարագոյն անդամների՝ երգիչը նոցա սկզբնական վանգերով սահելով է անցնում և արագ արտաբերում, որպէս զի սղուի նոցա աւելորդ վանգն:

Այս շարականի երաժշտական այս առանձնայատկութիւնը ըմբռնելուց յետոյ որպէս զի համոզուինք անտարա-

կոյս, որ ոչ եթէ ըստ Բազրատունոյն այս ինչ անդամի այն ինչ վանգը երկարանում են միւս իւր դրացի անդամի պակասը լրացնելու նպատակաւ. հարկ է փորձել, որ նոցա ամեն նուագադոյն և ստուարագոյն անդամների փոխարէն եռավանգ անդամներ ներմուծուին. յայնժամ երգելիս կը նկատենք, որ այլ ևս ոչ սղելոյ և ոչ երկարելոյ կարիք չենք զգում, որով և պիտի հասնինք այն եզրակացութեան, որ ամեն անդամ իւր աւելորդը արաքսելոյ համար է սղվում, և իւր պակասը լրացնելոյ նպատակաւ է երկարվում: Սոքա են ահա սուղ և երկար անդամները՝ որոնք այս և նմանօրինակ շարականների մէջ որոշվում են նաև երաժշտական պայմանաւ. Բայց հասարակ քերթուածների մէջ մենք պարտաւոր չենք բազմաթիւ եռավանգ անդամներ գործ դնել, ինչպէս նկատում ենք այս շարականի մէջ, այլ խառն պիտի դասաւորուին ըստ պատշաճի տեղոյն, որպէս զի կարողանան յայտարար նշաններ լինել շարժմանց և կրից:

5.

ՍՈՒՂ և ԵՐԿԱՐ ԱՆԿԱՄՆԵՐԻ և ՏՈՂԵՐԻ

ՊԱՅՄԱՆԱՌՈՐ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՄԷՁ.

Եթէ փոքր 'ի շատէ Համոզեցուցիչ էին մեր մինչև այժմ առաջ բերած փաստերը, թէ հայոց տաղաչափութեանց մէջ չկան սուղ և երկար վանգեր, այլ անդամներ. այժմ դառնանք այն հարցին՝ որի մասին շատ անգամ լիշատակեցինք,—որ հայկական սուղ և երկար անդամները ունին նաև խորհրդաւոր կիրառութիւն, որն զգալի է լինում մեզ մի որոշ առոգանութեան պայմանաւ: Որովհետև ոչ եթէ միայն շարականների եղանակաւոր ձայնիւ, այլև հասարակ ընթերցանութեամբ անհամաչափ քերթուածների անդամները պիտի տարբերուին իրարից մի որոշ առոգանութեան պայմանաւ, որով և կազմակերպւում են նոցա սուղ և երկար անդամները:

Բայց թէ ի՞նչ են այդ առոգանութեան պայմանները, և թէ ի՞նչ կարգ պէտք է պահպանել անհամաչափ քերթուածների ընթերցման միջոցին, պէտք է կրկնել այստեղ մեր միևսանգամ ասածը թէ—ամեն փոքրավանգ անդամների վերայ հարկ է փոքր ինչ ձայնը երկարել և ծանր արտաբերել,

որոց և անուանում ենք էրկար անդամներ, բայց ամեն բազմավանգ՝ հարկ է սղելով փոքր ինչ արագ արտաբերել, որոց և անուանում ենք աւղ անդամներ: Եւ ինչքան որ քերթողական հմտագոյն տողերից քաղելով մակաբերում ենք—անհամաչափ կանոնաւոր քերթուածների մէջ ամեն եռավանգից նուազագոյն անդամները պէտք է էրկար ճանաչել, և ամեն եռավանգից ստուարագոյն անդամները աւղ. բայց եռավանգ անդամները իւրաքանչիւր տողի նախագաս անդամի մէջ հարկ է աւղ համարել, և ընդ հակառակն յետագաս անդամների մէջ էրկար, որով և նախագաս անդամները երկու սուղ և երկար, բայց յետագասները մի սուղ քառավանգ, և մի երկար եռավանգ կուենան:

Ահա այսպիսի սուղ և երկար անդամների արագ և ծանր արտաբերութեանը պարտաւոր են ուշ դարձուցանել նոքա ամենեքեան, որոնք պարապվում են անհամաչափ քերթութեամբ. և իւրաքանչիւր անհամաչափ քերթող պարտաւոր է ըստ կարեաց գործ դնել իւր քերթուածների մէջ անդամների և տողերի խորհրդաւոր և պայմանաւորեալ դասաւորութիւն, որոնք և յայտարար նշաններ կարող են հանդիսանալ զանազան շարժմանց և կրից յունական և հռովմէական վանգերի նմանութեամբ: Այս քերթողական պարտաւորութիւնը ոչ եթէ ինքնահնար է, այլ ինչպէս ուրիշ անգամ էլ ասացինք վկայուած է նաև այն միակ քերթողից ¹⁾, որ առաջին անգամ սիրտ առաւ մուտ գործել անհամաչափ քերթուածների քննութեան մէջ:

¹⁾ Իմ քննադատ Թերզեանցը վանգային դրութեան պաշտպան Հանդիսանալուց յետոյ նաև գրում է, «Բազմութեան սուղ և երկար վանգերը իբրև մտացածին պարսաւելով՝ սուղ և երկար անդամներ հնարելու պարտականութեան մէջ կզգայ ինք զինք»: Սակայն ոչ եթէ միայն ես, այլ և Հ. Բազրատունին այդ պարտականութիւնը զգում էր, ինչպէս որ յայտնապէս նկատում ենք նորա վկայութիւնը երես 18. ուր որ գրում է «յոյժ իմն առաւելութիւն ունի այս ազգ տաղաչափութեան քան զղրգաւանգն . . . և այլն»: և այդ առաւելութիւնը նոյն ինքն Բազրատունին բացատրում է ասելով—որ անհամաչափ քերթ-

Սակայն մեր այս ենթագործիւնները որպէս զի Բագրատունեան սուղ և երկար վանգերի պէս մութ և անբացայտ չմնային, հարկ է այստեղ մի քանի օրինակներով մեր միտքը պարզել, թէ ինչ եղանակաւ էին գործատրվում սուղ և երկար անդամները մեր նախնեաց քերթուածների մանաւանդ վիպասանականների մէջ:

Վահագնի վիպասանական տասնտողեան հատուածը եթէ ուշադիր զննելու լինինք, պիտի այն համոզման հանգչինք, որ այդ երգը, ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ արեգակի ծագման նկարագրութիւն. հետևաբար ոչ եթէ կիսատուած, այլ այնքան յարգի էր այս չաստուածը, ինչքան որ երկնային Զևսը, որ ինչպէս սա Ղիտանեան հսկայների հետ, այնպէս էլ նա վիշապազանց հետ պատերազմ մղեց և յաղթող հանդիսացաւ, և սոցա արտաքին կերպարանքը ևս իրարու մօտ նմանութիւն ունին, երկուսն էլ հերապան՝ և մորուեղ և որոց շուրջը պատած են ծով և այլ երկնային մարմիններ: Այդ հնագոյն քերթուածների մէջ անդամների հմուտ դասաւորութեամբ զգալի են լինում մեզ թէ ինչ գաղափար ունէր քերթողը երկնի, երկրի և արեգակի շարժման վերայ՝ որոյ բացատրութիւնը ահաւասիկ դնում ենք այստեղ:

Երէնէր Երէն—և Երէն,
Երէնէր և—Ժիրանի Ժու,

Թեանց անդամների ծանր և արագ արտաբերութեամբ հնարին է արագութիւն, յամրութիւն, բարկութիւն և տրամուլթիւն արտայայտել յունաց և հուռմոց վեցօտանոց նմանութեամբ: Միայն թէ Բագրատունոյ այդ ուղիղ հայեացքը յունական վանգերի փայլով գրաւուցին: Եւ ոչ եթէ միայն Բագրատունին այլ և ապագայումը եթէ մի այլքննադատ ևս յառնէր, նա էլ այդ պարտականութիւնը պիտի աւելի ևս խոր զգայր, եթէ միայն կամք չունէր խոնարհմանց և հոլովմանց ուրականների հետամուտ լինելու:

1) Երէն Երէն—Ժիրանի Ժու
Եւ Ժիրանի—Երէն Երէն:

Այս հատուածի մէջ մենք զգում ենք, որ վիպասան քերթողը վաղ առաւօտեան դէմքը դէպի արեւելք դարձուցած քայլ առ քայլ հետեւելով արեգակի ծագման՝ նկարագրում է շարունակ երկնային փոխակերպութիւնները: Սկզբումն դեռ ամէն բան սովորական է, Երէնէր Երէն արագահնչին սուղ անդամով ըմբռնում ենք որ երկինք իւր ուղին շարունակելով շարժվում է, և Երէն երկար անդամի ծանր առողանուլթեամբ պիտի զգանք, որ երկիրս իւր տեղում կանգնած է անշարժ: Այսպէս և ծովը ցամաքի համեմատութեամբ շարժուն լինելով սուղ անդամներով են արտայայտուած: Բայց այդ ամենը երկունք են, և դիտում է քերթողը շատ հեռուից ծովի մէջ Ժիրանի Երէնէր 2) որն իւր երկար անդամներով պիտի իմանանք որ անշարժ է, և ի ներքուստ մինչև ի վեր երկնի հետ հաղորդակցութիւն ունի: Քերթողի այս միօրինակ դիտողութիւնը յանկարծ ընդհատվում է այս հրաշալի երևույթով—

1) Ոչ եթէ Երէն, այլ հաւանական է թէ Երէն լինէր դուրս նախնական հնչիւնը, բայց ի ձայնաւորը զեղջումը տեղի ունեցաւ միւս ի նախդերն միտաւորով այդ անդամի հետ, որ այդպիսի դիպումով հարկ էր որ երկուսից մէկը զեղջուէր:

2) Կարծիք եղեգնիկը, որ երկու կողմից էլ պիտի բացուածք ունենար, որպէս զի արեգակը նորա մէջ մտնելով առաւօտեան իւր թէ երկրիս ներքեւիցը դէպի վեր անցանէր, այդ ահագին անցքը մի եղեգնի նմանայնիք՝ օտարոտի պիտի համարուէր, ինչպէս և Հոմերոսի Իլիականի մէջ գլ. Բ. Ա. քայեցոց զըբերը ճանճիլի են նմանացրուած: Սակայն այդ հնագոյն նմանաբերութեան եղանակը հիմնուած է տեսողական օրէնքի վերայ որ հեռաւոր իր փոքրագոյն է երևում մեր աչքին: Այսպէս և արեգակնային անցքի ծիրը այնքան անհուն հեռաւորութեան վերայ կարող էր եղեգնի չափ փոքրանալ, ինչպէս որ և արեգակի յաղթ մարմինը փոքր է երևում մեզ պատանեկիկի չափ: Այս տեսողական օրէնքը աւելի ևս մանրամասն բացատրուած են Հոմերական Իլիականի մէջ, ուր քերթողը կանգնած նկատում է որ զըբերը վաղում են իւր առջեւից և հետը:

Ընդ եղեգան փոշ—ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փոշ—բոց ելանէր,
Եւ 'ի բոցոյն—պստանէնէն:

Այս տողերի թուուցիկ և սուղ անդամներով արշալուսոյ պատկերն է նկարագրում, որ յանկարծ նախ իբրեւ ծուխ և ապա իբրեւ բոց արագաշարժ թռչում և շառագունում է երկնի երեսը: Աւելի ճարտար և աւելի զգալի կերպով անկարելի էր յայտարար նշաններ տալ այդ վաղանցուկ և յանկարծական երևոյթին, ինչպէս որ նկատում ենք այս տողերի մէջ սուղ և թուուցիկ անդամները: Արշալուսոյ տեսարանը անցնելուց յետոյ բոցերի միջից դուրս է երևում պատանեկիկ արեգակի դէմքը:

Վաղէր նա—հոս հէր ունէր,
Ապա լեւ բոց—ունէր ճորաս,
Եւ աչուսն էին—արեգակնային:

Տեսարանը փոխվում է: Վաղէր նա ծանր արտաբերելով մենք զգում ենք, որ արշալուսոյ արագաշարժ երևոյթը անցաւ, և հոս հէր ունէր անդամով, ինչպէս այլ անգամ նկատեցինք, համբուրիւ մեծարում ենք այդ նորածնունդ աստուա-

հետէ փոքրանում են նախ սաղի չափ, յետոյ տերեւների չափ, հուսկ յետոյ դառնում են ինչպէս ճանձներ: Բայց զգալի է մեզ որ այդ միջոցին ինքը քերթողը ևս զնալով մօտենում է զօրքերին, և այդ մասին այդ ճանձները կտրուկ հետէ ստուարանալով փոխարկվում են այժի երամակի և վերջապէս դառնում են նախերի և ցուլի չափ մեծամեծ արարածներ: Բայց թէ ի՞նչու քերթողը եղեգնի նմանութեամբ բացատրեց այդ արեգակնային ծիրը և ոչ մի ուրիշ նմանութեամբ—այդ կտորը էր պատահւելքերի չափերի գերբնդ, որոյ արեւելեան կողմին դանդում էր ծով և եղեգնուտ, և դիտելով քերթողը նըկատում էր թէ ինչպէս այդ եղեգնուտը կարմրափայլ շառագունում էր, և դուրս դալիս արեգակը: Այս նկատմամբ եթէ դաշտ կամ լեռան ունենար քերթողը իւր արեւելեան կողմին անշուշտ տաշտային կամ լեռնային մի նմանութեամբ պիտի բացատրէր այդ արեգակնային ծիրը:

ծային պատանեկի պատկերը քանի որ նա դեռ չէ խտտղում մեր աչքերը: Յաջորդ սուղ անդամները մեզ յայտարար նշաններ են տալիս, թէ ինչպէս այդ նորածին պատանեակը նախ հերապանձ գլխով և ապա ճառագայթարձակ և բոցավառեալ մօրուով արագ արագ սլանում էր, և որ դա ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ նոյն ինքն արեգակն:

Ահա սոքա են սուղ և երկար անդամները՝ ¹⁾ որ ինչպէս տեսնում ենք, սուղը՝ արագաշարժութեան, և երկարը՝ ծանրաշարժութեան և անշարժութեան յայտարար նշաններ են: Եւ ինչպէս դոքա այս քերթուածքի մէջ իրական եղելութեան նշաններ են, այնպէս և ուրիշ քերթուածքների մէջ տեսնում ենք բարոյապէս գործադրուած: Որովհետեւ անշարժութիւն կարելի է համարել մարդկային այն զգացմունքը, որ զարմանքով կանգ է առնում ու մնում՝ յափշտակուած, բայց ընդ հակառակն արագաշարժ է, եթէ որ գոգոռուած է և սաստիկ զայրացած:

Վահագնի այս երգը այսպիսի բացատրութեամբ առաջ բերելով՝ եթէ կան դարձեալ հակառակորդներ՝ որոց դեռ անզգալի են սուղ և երկար անդամների խորհրդաւոր կիրառութիւնը, առաջարկում եմ նորանց որ փորձի համար խանդարեն այդ երգի անդամների կարգը, փոխանակ սուղի երկար և փոխանակ երկարի սուղ անդամներ դասաւորեն, և ջան 'ի գործ դնեն դարձեալ տաղաչափական ինքնահնար բացատրութիւն յերկարել նոցա վերայ, յայնժամ միայն պիտի նկատեն, որ այդ չէ յաջողվում, և կհամոզուին որ այդ քերթուածքի տողերը և անդամները գիտակցութեամբ և խորհրդով են այսպէս և ոչ այլապէս դասաւորուած:

¹⁾ Անհամաչափ քերթուածների մէջ ոչ եթէ ամեն առարկայ միշտ պէտք է միօրինակ սղութեան և երկարութեան մէջ պահել, այլ կարող են նոքա փոխակերպուել ըստ պատշաճի տեղոյն, զորօրինակ եթէ կամենանք երկն ասելով նորա անհուն տաքածութիւնը և բարձրութիւնը ըմբռնել, հարկ է որ երկար լինի նորա անդամը, բայց երկրի անցաւոր կեանքը՝ հարկ է սուղ անդամներով արտայայտել:

Այժմ անցնենք Արտաշեսի և Վարդգեսի վիպասանական քերթուածներին, որոնք ինչպէս նկատեցինք խառն տողա-
կարգ ունին: Սակայն հաւանական է թէ, ոչ Արտաշեսի և
Վարդգեսի երգերը միշտ խառն տողակարգ ունէին, և ոչ
Վահագնի երգը միշտ միօրինակ տողակարգ, այլ դոցա վե-
պերի շարունակութեան մէջ գործադրվում էին ըստ պատշաճի
զանազան միօրինակ և խառն տողադասութիւնք. այս են
անհամաչափ քերթութեանց օրէնքը առհասարակ, ինչպէս որ
ապացուցանում են շարականների և նարեկեան քերթուած-
ների այն ընտիր օրինակները, ուր որ նկատում ենք միև-
նոյն քերթուածքի մէջ երբեմն միօրինակ և երբեմն խառն
տողակարգով վարուած: Բայց թէ այսպէս և թէ այնպէս,
միայն թէ անհամաչափ քերթութեան այն ազատութիւնը՝
որ շնորհում է քերթողներին չկաշկանդուել անձուկ միակեր-
պութեան մէջ, այլ երբեմնապէս տարածանել իւր թւերը
խառն տողակարգով, լիուլի նկատվում են Արտաշեսի և
Վարդգեսի այս վիպական երգերի մէջ, ուր որ նկատելի են
ոչ եթէ միայն սուղ և երկար անդամներ, այլ և կրճատ և
երկայն տողերի այնպիսի խորհրդաւոր դասաւորութիւնք,
որոնք աւելի ևս որոշ և պարզ կերպով են արտայայտում
քերթողի ներքին զգացմունքը՝ քան ամեն սուղ և երկար
անդամներ: Այս երգերը ինչքան էլ ժամանակաւ տարանջատ
լինէին Վահագնի երգից, այսու ամենայնիւ մի և նոյն սուղ
և երկար անդամները, նոյն պայմանաւորեալ կիրառութիւնն է,
որ նկատում ենք և այստեղ սակաւ փոփոխութեամբ. տարբե-
րութիւնը միայն երկար միավանգ և երկվանգ անդամների
կիրառութիւնն է, ուր որ Վահագնի տասնտողեան երգի մէջ
գրէ թէ միավանգ և երկվանգ անդամներ չկան ընաւին, որոյ
և պատճառն պիտի համարել սոցա խառն տողակարգը և
երկայն տողերը: Արտաշեսի և Վարդգեսի երգերի մէջ մեծ
գեր են կատարում երկար անդամները և կրճատ տողերը,
որոց վերայ երկար շեշտելով ինչպէս հեծաւ, 'ի սեռ,

և շապ, աբաբ, պեշապ, ևս շապաւում ենք լսելու գեր-
րինակ դէպքեր և ծանրակշիռ գործողութիւններ. Տէնայ եր-
կար արտաբերելով զգալի է լինում մեզ այն արտասովոր և
ամօթալի տուփանքը, որ տաճում էր իւր սրտում Սաթենիկը.
Մէֆֆֆ երկար շեշտելով զգում ենք Արտաշեսի անչափ
զմայլանքը և ձգտումը դէպի երաժշտական խիստ և խրն-
ջութները: Այսպէս և նոցա կրճատ տողերի վերայ փոքր ինչ
սովորականից աւելի ձայնի հանգիստ տալով՝ մեծ համարման
և ուշադրութեան տրժանի ենք դատում նոյն գործը և գոր-
ծողը, բայց շարժուածքի և այլ գործողութեանց արագու-
թիւնը բացատրվում են երկար տողերով և անդամներով:
Այժմ առաջ բերենք այստեղ մի քանի օրինակ նոցա տաղա-
չափական բացատրութեամբն հանդերձ:

Հեծաւ — աբաբ — Սարաշէ

'ի սեռ — լն գեշ եյիլ.

Արտաշեսի երգից միայն այս ութտողեան հատուածն
ունենք, որ Վահագնի երգի պէս մի ամբողջ նկարագիր է բո-
վանդակում: Առաջին տողով Արտաշեսի աշտանակելը պատմե-
լուց յետոյ երկար շեշտելով ոգի է առնում նորա սեաւ երի-
վարին վերայ, որովհետեւ այդ երկվորը հուժկու էր և հազուա-
գիւտ բոլոր հայաստանի մէջ, և որոյ շնորհիւ միայն ձեռնհաս
եղաւ Արտաշեսը այդ յափշտակութիւնը 'ի կատար ածելու:
Բաց 'ի դորանից կրճատ և երկայն տողերը ցուցանում են և
շարժուածքի աստիճանը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք ահա:

Տեսարանը փոխվում է, ահա մեր առջևն են գալիս երեք
շարայար տողեր, որոց վերայ հարեանցի հայեացք ձգելով
անգամ, կարծիք է ծնանում մեր մէջ — թէ դոքա հարկաւ
խորհրդաւոր կազմութիւն ունին:

Եւ հանեաւ — զաշէօշ — շիտիոյ — պարսնն՝

Եւ անցեաւ — որ պէս դարձաւ — սարաշէ — լն գեշ

Եւ չգեաւ — զաշէօշ — շիտիոյ — պարսնն՝

Այս տողերը ոչ արագ այլ վանգ վանգ արտաբերելով (բաց 'ի որդեա զարծաւ) գրէ թէ քայլ առ քայլ հետեւում ենք Արտաշէսին, որ երկվարի վերայ ջգանք թափելով և ջուրը պատառելով իւր ընթացքը շարունակում է միօրինակ: Բայց ինչ նպատակաւ են արդեօք այդ երեք զուգաչափ տողերի մէջ բոլորը եռավանգ անդամներ դրուած, և թէ Արտաշէսի երկվարը սլացաւ արդեօք արծուոյ պէս գետովը իսկապէս, ինչպէս պատմում են ժողովրդական վէպերի մէջ ¹⁾, թէ հասարակ մահկանացուի պէս ջուրը մտաւ: Մեր այս հետաքրքրութիւնը կարող ենք լիովին յագեցուցանել, եթէ ուշի ուշով զննելու լինինք վերոյգրեալ երեքտողեան քերթողական պատկերազրութիւնը, որով գրէ թէ Կուր գետը նրկարուած է մեր առաջին:—Նայիր ահա և տես, որ բոլոր շրջապատը ջուր է միօրինակ եռավանգ անդամներով պաշարուած, և նկատում ենք որ ներս է մտել Արտաշէսի սրընթաց լողացող երկվարը որդեա զարծաւ, որի արագ և թուրացիկ արտաբերութեամբ զգալի է լինում մեզ, որ այդ երկվարը ջրերի մէջ այնքան սրընթաց էր ինչքան որ արծուին օդի մէջ:

Բայց յանկարծ տողերի և անդամների այդ միօրինակութիւնը ընդհատվում է եռանդամ տողի և քառավանգ սուղ անդամների միջամտութեամբ,—

Ընէնց 'ի մէջ—զրիորդին—Այստայ

Այս յանկարծական փոխակերպութիւնը և այս տաղաչափական սուղ անդամների արագ արտաբերութիւնը մեզ սթափեցնելով զգալի է առնում Արտաշէսի այն անօրինակ արագաշարժութիւնը՝ որ ջրիցը ցամաք ելնելով գործ դրաւ

¹⁾ Կուր գետի շրջակայ բնակիչները իրանց վէպերի մէջ հանդէս են հանում այնպիսի կէճեաւ և երկվար՝ որ սահաւով անցնում է Կուր գետը առանց ամբակն անդամ թանալու:

այդ յափշտակութեան միջոցին: Ա'րդեօք կարելի է պնդել այլ ևս թէ այս վերոյգրեալ տողերի մէջ սուղ և երկար անդամների պայմանաւոր կիրառութիւնը անգիտակցաբար էին և անխորհուրդ, երբ որ իբրեւ անուրանալի փաստ նկատում ենք ակներև, որ որդեա զարծաւ սուղ անդամին խորհրդով շրջապատում են մետասան երկար անդամներ, և որոց բոլորին հետեւում է ընէնց 'ի մէջ արագաշարժ սուղ անդամը:

Եւ շա—յաւէյայ—ըլ մէջ—ի որդեա զարծաւ

Այս 4—հասուցեալ 'ի—բանալն—ի:

Այս վերջին երկու տողերի մէջ Արտաշէսի վերադարձն է նկարագրվում. մենք արդէն իմացինք թէ նա ինչպէս անցաւ գետը, բայց դեռ չգիտենք, թէ օրիորդն էլ իւր հետն առած ինչպէս վերադարձաւ: Բայց ահա այս տողերի մէջ նկատում ենք, որ օրիորդի մէջքը ցաւեցրուց, և այդ նշան է, որ գետումը պարանով էր ձգտում օրիորդին, և ոչ թէ ձիու վերայ էր նստացրել, որ անհնարին էր: Եւ դարձեալ նկատում ենք որ ոչ որդեա զարծաւ, այլ իբրեւ արագոտն իւր որսը հասուցանում էր բանակ: Եւ այդ նկատմամբ այդ երկու տողերի նախընթաց երկար անդամների վերայ շեշտելով՝ մեզ զգալի են Արտաշէսի այդ քաջագործութեան մեծ նըշանակութիւնը, որ ծանրաբեռնուած լինելով անգամ աճապարանօք և անվտանգ վերադարձաւ իւր բանակը. Այսինքն թէ իրապէս և թէ բարոյապէս ծանրակշիռ էին Արտաշէսի այդ գործողութիւնը:

Նոյնպէս և այս տողերը:

Ճաշ 4որձել—Արգաստայ—'ի պատի—Այստայ

Եւ խորատաւան—լեալ նմն—'ի պաճարին—Վիշապայ:

Այս երկու տողերի մէջ նշմարելի են գեղեցիկ հակա-

գրութիւնք: Առաջին տողի մէջ Արգաւանը երկրորդ տողի մէջ խարդաւան է, մէկումը ճաշ է պատրաստում 'ի պատիւ Արտաշիսի, միւսումը խարդաւանութիւն է նիւթում 'ի տաճարին վիշապաց. Եւ այդ մասին յարգանքը և խարդաւանքը հաւասարակշիռ լինելով՝ քերթուածքի տողերն էլ հաւասար չտփով են:

Նոյնպէս և այս տողերը՝ որոց ուշադիր զննութեամբ նկատում ենք թէ ինչքան վերաւորուած էր հայրը իւր Արտաւազդ որդուց:

Երբ որ տրտնջում էր Արտաւազդը թէ—

Մէջ դու գնացիր,

Եւ դերիւր—ամենայն—ըստ չեղ Կարաւր,

Եւ աւերակաց—գրկէս—Լազարէս:

Արտաշէսը պատասխանում է այսպէս:

Դու յորս հեծցես—յաղապս 'ի վեր—'ի հասիս,

Ըզ չեղ նալցին—սաղս Կարային—յաղապս 'ի վեր—'ի հասիս,

Ահա—հայցես և ընչոյս—մի պեպես:

Այստեղ Արտաշէսի երեք տողերը մի առ մի պատասխանում են Արտաւազդի երեք տողերին առանձնապէս:

Առաջին տողով Արտաշէսը գրեթէ այսպէս է անիծում— „երբ ես գնամ, Աստուծանից կուգեմ, որ դու էլ յորս գնաս, գէպ 'ի մասիսն 'ի վեր“: Երկրորդ տողով ասում է „ես ամեն երկիրը տարի, տայ Աստուած, որ քեզ էլ քաջքերը տանեն դէպի մասեաց գագաթը“: Երրորդ տողով իւր իղձը յայտնում է ասելով „ես թագաւորեցի, բայց դու թագուցեալ մնաս և մարդկանց երեսը ոչ տեսնես“: Եւ այդ մասին է որ վիպասանը հօրը կամակատար լինելով՝ Արտաւազդին յաւիտենական դատապարտութեան ենթարկեց:

Դարձեալ Արտաւազդի բողոքը՝ որոյ անդամների երկարութիւնը և տողերի կրճատութիւնը դէպի իւր հայրը յարգանք և ակնածութիւն են արտայայտում, բայց Արտաշէսի տողերը մեծաւ մասամբ սուղ անդամներից և երկար տողերից բաղկացած լինելով՝ նոցա արտաբերութիւնն էլ պէտքն է արագ կատարել, ինչպէս որ—արագախօս է լինում և ամեն բարկացող: Բայց վերջին ահա անդամի վերայ մեր ձայնը երկարելով՝ Արտաշէսը իւր անգուստ բարկութեամբ իբրեւ կենդանի պատկերի մէջ ներգայանում է մեզ՝ ցանգանալով Արտաւազդին յաւիտենական կորուստ:

Գրիգոր Մագիստրոսից հաղորդուած տողերը հին վիպասանական հատուած պէտքն է համարուին, և որոց մէջ նկատվում են սուղ և երկար անդամների պայմանաւոր կիրառութեան ճշտութիւնը, ինչպէս որ ծխոյ շարժուածքը, նաւասարդի եռանդուն առաւօտը, արագոտն եղջերուն և թմբակահարութիւնը սուղ անդամներով, բայց անշարժ փողահարութիւնը և յամրաքայլ եզն՝ երկար անդամներով են արտայայտուած: Ահաւասիկ օրաթուղի էրիւրը, և յամրաքայլ էլը՝ որոց բացատրութեանը փափագում էր Բագրատունին (երես 28 առաջ. Մշակ.) հասնել, այստեղ լուծուած են աջողապէս:

Արտաշէսի վիպասանականի մէջ, ինչպէս առաջինք, մեծ դեր են կատարում և նորա կրճատ ու երկար տողերը, որոնք մեծամեծ անդամների նմանութեամբ յայտարար նշաններ են հանդիսանում, քառանգամ տողը իբրեւ քառավանգ անդամ, եռանգամ իբրեւ եռավանգ, երկանգամ իբրեւ երկվանգ և միանգամ իբրեւ միավանգ անդամ սղութեան և երկարութեան պայմանները ճշտիւ և բացորոշ արտայայտում են: Այդ պայմանները բացատրելու համար առաջ ենք բերում այստեղ վիպական տողերը իրանց թուահամարով տես գլ. 4.

Քառանգամ տողերը 3, 4, 5, և 7, համարով արտայայտում են Արտաշէսի վերին աստիճանի արագաշարժութիւնը՝ որ գործ զրաւ իւր արշանանաց միջոցին: 1, 6, 8, եռանգամ

3.

Խ Ա Ռ Ն Տ Ո Ղ Ա Կ Ա Ր Գ Ի

ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.

1. Բագրատունոյ քառանդամի վերաբերութեամբ մեր կարծիքը յայտնած լինելով՝ որ չէ կարող նա անհամաչափ քերթութեան նպատակին ծառայել. ըստ ինքեան կարելի է մի առարկութիւն յարուցանել թէ—դէպ 'ի ո՞ր արդեօք անհամաչափ քերթութեան եղանակը մենք աւելի վստահութիւն ունինք, որ նա կարող կըլինի վիպասանական և կամ թատերական քերթուածների ամեն տեսակ կարիքները լցուցանել—: Այդպիսի առարկութեան համար որպէս զի կարողանանք մեր պատասխանը անվրէպ կացուցանել, հարկ է ուշի ուշով զննել նախ առաջինն նախաքրիստոնէական քաջակիրթ վիպասան քերթուածների մի քանի հատուկոտոր մնացորդները, և յետ այնորիկ Եկեղեցական շարականների և Նարեկեան քերթուածների ընտիր օրինակները՝ որոնք ամենը միահմուռ վկայում են, որ աւելի դիւրին և աւելի կիրառութեան արժանի է խառն տողակարգը: Եւ այդ ընդունելութիւնը որ խառն տողակարգը գտել է նախնեաց ընտիր քերթուածների մէջ աւելի այն մասին է, որ ինչպէս ասացինք զբքիս 4 գլ. մէջ, ունի բազմատեսակ յարմարութիւններ, որք են,—նախ՝ խառն տողակարգի քերթութիւնը դիւրին է

քան ամենայն տեսակ միակերպ տողեր, եթէ միայն չկամենանք ուշ դարձուցանել նոցա տողերի և անդամների պայմանաւոր կիրառութեան վերայ, որովհետեւ այդպիսի տաղաչափութեան մէջ իրաւունք ունինք գործ դնել ամեն տեսակ համաչափ և անհամաչափ տողեր ըստ պատշաճի տեղոյն: 2. Բայց եթէ կամենաք նաև տողերի և անդամների պայմանաւոր կիրառութիւնը պահպանել, այն ժամանակ խառն տողակարգը աւելի ևս յարմարութիւններ ունի տողերի պայմանաւոր և աշխոյժ դասաւորութեամբ: 3. Խառն տողակարգը իւր կրճատ և երկայն տողերի սատարութեամբ կարողանում է որեւիցէ նկարագիր և կամ քերթողական գծադրութիւն արտայայտել: 4. Ամեն համաչափ և անհամաչափ քերթողներ իրանց միակերպ տողերի մէջ հարկաւ շատ անգամ աւելորդ բառեր և անտեղի մակդիրներ ներմուծանեն, որպէս զի վանգերի թիւը՝ անդամների մէջ, և անդամների թիւը՝ տողերի մէջ լրութիւն առնեն, բայց խառն տողակարգը իւր կրճատ և երկայն տողերի շնորհիւ ազատ է կացուցանում քերթողին ամենայն ակամայ աւելադրութիւններից: 5. Միօրինակ տողակարգը կարող է ձանձրոյթ պատճառել մանաւանդ երկայն քերթուածների մէջ իրանց միակերպ տողերի և անդամների անընդհատ և շարունակ կրկնութեամբը, բայց խառն տողակարգը իւր բազմակերպ տողերի փոխառփոխ դասաւորութեամբը մեղմացնում է միակերպութեան ձանձրոյթը և ախորժելի է կացուցանում քերթուածքը: 6. Եթէ քաջ է քերթողը, իւր շնորհը նա աւելի ևս կարող է փայլեցնել խառն տողակարգուած քերթուածքի մէջ, որովհետեւ հնար ունի միտ դնել ճարտար և աշխոյժ տողադասութեան և անդամների ու տողերի պայմանաւոր կիրառութեան, բայց քերթողի տկարութիւնը և քերթուածքի թերութիւնները կարող են քողածածկուած մնալ տողերի միակերպութեան մէջ, ուր ամեն բան անխտիր միակերպ ընթացք պիտի ունենայ:

Ոմանք վերի վերոյ ակնարկութեամբ կարող են կարծել թէ խառն տողակարգը բոլորովին անարուեստ է և իբրև տրձակաբանութիւն, բաւական է միայն եթէ կանոնաւոր քերթուածքների մէջ բազմաժանկ բառեր չխառնենք, յայնժամ անաշխատ ամեն արձակ գրուածք կարելի է տարատրոհել և խառն տաղաչափութեան դարձուցանել: Այդպէս կը կարծեն նոքա ամենեքեան, որոնք չգիտեն արձակ և չափածոյ տողերը իրարից զանազանելու: Եւ նաև ոչ եթէ միայն անհամաչափ խառն տողակարգուած քերթուածները, այլ և ամեն համաչափ քերթուածներ, եթէ ըստ պատշաճի և կերթ ակսորժակով չեն յօրինուած, նոքա ևս խտիր չեն ունենալ որևիցէ արձակ գրուածքից: Սակայն ճարտարարուեստ քերթուածները թէպէտ և լինէին բոլորովին խառն տողակարգութեամբ, այսու ամենայնիւ զգալի է մեզ նոցա քերթողական ներդաշնակութիւնը և մենք ստիպուած պահպանում ենք նորա մէջ առողջանութեան պայմանները: Անուրանալի է որ խառն չափերը աւելի ազատութիւն ունին քան միւսերը, բայց և այդպիսի ազատութեամբ հնար է տալիս քերթողին մերձենալ բնութեանը և պահպանել ոճոյ կենդանութիւն և պարզութիւն: Ահա այսպիսի բարեմասնութեանց համար է, որ մենք բարւոք համարեցինք խառն տողակարգը առաջարկել ՚ի կիրառութիւն մանաւանդ երկայն քերթուածների մէջ. միակ անյարմարութիւնը՝ որ նկատելի են, ոչ եթէ միայն խառն տողակարգուած տողերի մէջ, այլ և ամեն անհամաչափ քերթուածների մէջ, այն է, որ երբեմն ընթերցման միջոցին նոցա անդամները տրոհելուց դժուարութիւնների ենք հանդիպում, սակայն այդպիսի դիպուածներում խորհուրդ կը տալինք անհամաչափ քերթողներին կէտադրութեամբ որոշել այն ամեն անդամները միայն՝ որոնք երկբայանաց առիթ կարող էին լինել, զորօրինակ հոգեգալստեան շարականի այս տողերը այսպէս կարելի է կէտադրել:

Աստուծոյ՝ աստուծոյ
Իշտեւելո՛ւ Եւթայոյն հնչմամբ՝ ՚ի բարձրոյ,
՚ի Եմեսո-Լիւն հրոյ ժայռոյն
Հրող ինչոյ անկողէլի զաշտէրպան,
Մինչդեռ նրաքին՝ ՚ի սուրբ վերնասան:

Բայց որպէս զի ոչ եթէ միայն լոկ խօսք, այլ և մի փոքրիկ օրինակ ունենալինք խառն տողակարգի կարևորութիւնը ապացուցանելու համար, առնենք այստեղ Հոմերոսի Իլիականից մի հատուած Բագրատունոյ թարգմանութեամբ առնթեր գնելով և նորա խառն տողակարգութիւնը: Մի այսպիսի հատուած ղիտմամբ ընտրում ենք Հոմերոսի ԺԳ. գլխից՝ որոյ նմանաբերութիւնը Թոմաճեանը գերահռչակ անուանելով՝ բնական է որ ամեն թարգմանիչը Հոմերական այդպիսի ընտիր հատուածների վերայ աւելի ուշ դարձուցած լինին: Ահա առիկ Հոմերական բնագիրը բառ առ բառ: 1)

Որպէս բոլորէ վե՛հ հուրէնաւ աս՝ ՚ի Ժայռէն՝
Զոր գեա՛ հեղեղաստաւ ՚ի Ժայռէն՝ որդեալ ժրեւոյսանէ՛
(զմոյ՛ Հերքանէլոյ յորդ անշնորհ դասո-Լիւն Ժայռին,
Վերամբարչ ասորոսմամբ Լուչի, շատու լուս հոտն հարեալ ՚ի ներքոյ
Զատասան, Լուինսն ութգին արագի հեղեղեղ մեշե- հասցե
՚ի դաշին, Լուսն ոչ Լուս Լուսին, Լեղեղ սարեւալ
Այսպէս Հեղեղաւ...

Բագրատունոյ թարգմանութիւնը:

... Եւ Լուսնեւոստա իբր ՚ի Ժայռէ
Վե՛հ՝ որդ գեա՛ ՚ի գագալեան անոր զվեյն հեղեղաստաւ,
Խորասնեալ ասորոյն ուղ ինչն ըղհաստասան Ժայռն Ժայռին,

1) Տես Թոմաճեանի թարգմանութեան ԺԳ. գլխի ծանօթութեան մէջ:

Բարձրաձայն լսողիս՝ սլանայ եւ ընդ իւրեւ լենդին հայրիս,
Ինչն անխափան ժիւ հոլովի մէջն հասցէ դաշտայն 'ի հարլե,
Եւ ընդ ոլորս այլ չհասնէ, անդին լեւիկս յորդորամբս.
Նոյն Հէկոր....

Անուշադիր թողելով Թոմաճեանի իւր սեփական և Փոփ անգլիացոյ թարգմանութիւնները, որոց մէջ ոչ եթէ քերթողական շնորհ, այլ հին հռետորական ճարտարախօսութեան հետքեր են նշմարվում՝ որ աւելորդ շատխօսութեամբ վեց տողի փոխարէն ութ և ինն ունին։ Աւելի արժանաւոր պիտի համարել Բագրատունոյ թարգմանութիւնը՝ որ կարող էր մրցել հոմերական տողերի հետ, եթէ միայն քառանգամութեան հարկից ստիպուած հակասական բառեր մէջ չըխառնէր։ Այս կողմանէ մեր նկատողութիւնը բացայայտ կացուցանելու համար նախ և առաջ հարկ է հոմերոսի այդ նմանութեան իմաստը անթերի ըմբռնել. և ով որ ծանօթ է հոմերական քերթուածքներին, զիտէ անշուշտ, թէ ինչքան նորա նմանութիւնները ճիշտ և բուն գաղափարին կենդանագիր դիպարն են։ Այսպէս և այս նմանաբերութեան մէջ՝ ժայռը Տրովատան է, որից պատերազմական հեղեղը (յոյնք) վայրաբերեց բոլորչի վէմ (որ է Հեկտորը). սա իջանելով շառաչմամբ և հարկանելով անտառը (այսինքն աղաղակ բառնալով և խրախուսանօք մղելով իւր զօրքերին) յառաջ է արշավում մինչև դաշտը, ուր վէմ Հեկտորը այլ ևս չէ կարողանում առաջ գնալ, այլ այնտեղ կանգնում է թէպէտ և սարսեալ։ Այս է հոմերոսի այս նմանաբերութեան ճիշտ բացատրութիւնը, ինչպէս որ և ինքն պարզաբանում է անմիջապէս յետոյ։ Արդ՝ ամեն ընթերցող կարող է նկատել, որ հոմերական տողերի մէջ չկան եղանակներ, ժպիւրհ, անդին լեւիկս յորդորամբս, և Բագրատունին, կարծեմ, ոչ այնքան անգիտաբար, որքան ստիպուած է ներս խառնել այդ բառերը իւր տողերի անգամները լրացնելու համար։ Չշմարիտ է ամեն

թարգմանիչ ունի իւրաւունք բառեր յապաւել կամ յաւելուլ, բայց միայն այնպէս որ դոքա չվնասէին բնագրի իմաստին։

Հոմերոսը չկամեցաւ եղեռնընդոստ ասել, որավհետեւ յոյնք եղեռնագործ չէին այլ իրանց արդարացի իրաւունքն էին պաշտպանում. և կամ Հոմերոսը չէր կարող ժպիւրհ անուանել ժայռ Տրովատային, երբ որ նա ինքն սրբութեան չափ յարգանօք է վերաբերվում նորան ամեն տեղ։ Նոյնպէս և վէմ Հեկտորը զկայ առաւ սարսեալ, այդ նմանութիւնը թէ վէմին և թէ հեկտորին միապէս պատշաճում է, որովհետեւ ինչպէս Հոմերոսն է բացատրում Հեկտորի այն ժամու վիճակը «անդ կառեալ, էառ չկայ.... տեղի տուեալ սասանեցաւ»։ Պիտի իմանանք, որ ինչպէս Հեկտորը զօրքերի կուռ և կազմ վաշտերին հանդիպելով ահիցը և կամ զայրոյթիցը սարսելով գունաթափ եղաւ և սասանում էր, այսպէս և վէմը՝ դաշտն հասնելով և երերալով կանգ առաւ և նորա բնական գոյնը սարսափածի պէս գունաթափ էր։ Սակայն Բագրատունոյ թարգմանութեան մէջ յոյնք եղեռնագործ, Տրովացիք ժպիւրհ, և ահագին վէմը կանգնելուց յետոյ դեռ յորդորամիտ էր առաջ խաղալու, որոնք բնաւ հոմերական չեն։

Բագրատունոյ թարգմանութեան այս թերութիւնները ըմբռնելուց յետոյ, մենք ոչ եթէ նորոգ թարգմանութեամբ, այլ նոյն իսկ Բագրատունոյ քերթուածքը խառն տողակարգի վերածելով առաջ ենք բերում այստեղ, որոյ տողերի մէջ այնքան միայն փոփոխութիւն պիտի ներմուծենք, ինչքան որ հարկաւոր են խառն տողակարգ կազմելու համար։

Որպէս վէմ—բոլորչի,

Ձրս գէս աւղիւնս—հեղեղաստար—խորհալեալ—պաշտոն ժայռին՝

Եւ դրդեալ—յարմարանէս—գլխից 'ի վայր,

Բարձրաձայն լսողիս՝ սլանայ, — եւ ընդ իւրեւ—լենդին հայրիս,

Ինչն անխափան—ժիւ հոլովի,—մէջն հասցէ—դաշտայն 'ի հարլե,

Եւ անդ—տարսեալ—չհայ—բայց սարսեալ.

Նոյն Հէկոր....

Ահաւասիկ այս տողերի մէջ ակներև նկատու՞ ենք տո՞ղերի և անդամների պայմանաւոր կիրառութիւնը: Բայց թերևս գտանուին այնպիսի քննաբանք՝ որոնք տեսնելով անգամ խառն տողակարգի առաւելութիւնները, որ հնար է տալիս զերծ լինել վնասառիթ բառերից և մակդիրներից, և որ Բագրատունեան քառանգամ վեցեակ տողերից զրէ թէ մի ամբողջ տող յապաւելով՝ նաև բովանդակում է իւր մէջ անդամների և տողերի պայմանաւոր կիրառութիւնը. բայց 'ի վերայ այսր ամենայնի անընդել լինելով և օտարախորթ համարելով այդպիսի խառնատող քերթուածները՝ Բագրատունոյ հետ ասեն մեզ «լաւ է ցնորել ընդ Հելլէնս, ընդ Հսլոմս և ընդ մեր նախնիս»: Եւ այդ ասելով Բագրատունեան քառանգամը, նորա տողերի միակերպութիւնը և նորա մտացածին վանգերը աւելի գերադաս և արժանի համարեն նմանողութեան:

Սակայն այդպիսի կամաւոր լանձնառութեանը մենք խօսք չունենալով՝ չունինք նաև դիտաւորութիւն ուրիշների ազատ կամացը և ընտրութեանը վերայ բռնանալ: Միայն թէ մեր կարծիքը այն է, որ ժամանակաւ եթէ ազգային տաղաչափական ճաշակը զարգանայ բաւականաչափ, յայնժամ խառն տողակարգը և պայմանաւոր կիրառութիւնը անհրաժեշտ պահանջ պիտի լինին քերթողական արուեստի մէջ:

Սեր քննութեան այս առաջին մասի մէջ, ուր որ հետա-
դօտեցինք վիպասական երգերի չափը և առհա-
տարակ նախնեաց անհամաչափ քերթութեան կանոնաւոր եղա-
նակը, այս վերջումը արժան է ուշ դարձուցանել վիպասա-
նական դարու հին հայոց քերթողական հանճարի վերայ,
որոյ իբրև վիպագիր ունիմք 'ի ձեռին Վահագնի, Արտաշէսի
և Վարդգէսի երգերից մի քանի նշխարներ: Այդ երգերի վեհ
գաղափարը, ճարտարարուեստ տողակարգը, կանոնաւոր քեր-
թութեան ճիշտ հետևողութիւնը, սուղ և երկար անդամների
և տողերի մանրակրկիտ դասաւորութիւնը՝ որ նմանը դժուա-
րաւ կարելի է գտնել մի այլ հայկական քերթուածքի մէջ,
այդ ամեն առաւելութիւնները համոզում են մեզ կարծելու,
որ այդ վէպերի ամբողջ քերթուածները հրաշալի էին 'ի ներ-
քուստ և յարտաքուստ, և որ այդպիսի վէպեր հին հայոց
մէջ անհատական երևույթներ չէին, այլ հարկաւ լայնածա-
ւալ էին նոցա մշակուած դաշտերը՝ որոնցից մեր ձեռքն հա-
սին միայն մի քանի թերթիկներ: Ենթադրել թէ՛ այս վիպա-

9.

ՍԻ ՍԿՆԱՐԿ

ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՎԵՐԱՅ.

սանական նշխարները մի հազուագիւտ և անզուգական հատուածք էին այն ժամանակուայ բոլոր քերթուածների մէջ, անհնարին և անբնական է, որովհետեւ գիտենք, որ ամեն արուեստ և գիտութիւն հետզհետէ յառաջատուութեամբ են կատարելագործւում, և անտեղի է վերափոխուել հրաշալեաց դարը, և կարծել թէ Վահագնի և Վարդգէսի և Արտաշէսի երգերը յանկարծուստ կազմակերպուեցին առանց ազգային ընդհանուր նախապատրաստութեան և առանց հոգոյ և ախորժակի կատարել կրթութեան: Այսպիսի մոլար ենթադրութիւններից մենք ազատ լինելով մեր ներգայ դարու շնորհիւ, կարող ենք, թէպէտ և սակաւաւոր լինէին մեր փաստերը, անվրէպ եզրակացնել որ—հին հայոց մէջ անհամեմատ զարգացած էր բանաստեղծական և տաղաչափական դաղանտը, և որ նոյն իսկ ոսկեղինիկ հայկական բարբառի ճիւղը այն հնագոյն դարերում արդէն յղկուած էր և ըստ արժանոյն մշակուած, ինչպէս որ ցուցանում են հնագոյն լեզուաբանական փաստերը:

Եթէ կամենանք համեմատել հայոց վիպասանական երգերը Հոմերական տաղերի հետ, թէպէտ և պիտի խոստովանուենք իսկապէս, որ Հոմերական վէպերի նմանը դեռ ևս չըկարաց արտադրել մարդկութիւնը, նորա այն զարմանահրաշ և բազմապիսի գիպերը, բուն ժողովրդական կեանքը և լեզուն, գրոյցների բնական պարզութիւնը, նահապետական կենցաղը և պատերազմները անկարելի է գտնել մի այլ հնագոյն քերթուածքի մէջ. և թէպէտ այժմ չունենալով մեզ մի ամբողջ վիպասանական արարուած՝ չունինք և հնար համեմատութեան դնելու Հոմերական երգերի հետ. Սակայն եթէ քերթողական տողերի կազմութիւնը համեմատելու լինինք, Հայոց վիպասանական տողերը, նկատում ենք, որ աւելի խնամքով են կազմակերպուած, քան Հոմերականը: Մենք յաճախ հանգիստում ենք Հոմերական տողերի մէջ այնպիսի աւելադրութիւնների, որ տաղաչափ թարգմանիչները միայն կա-

րող էին ներմուծանել, և կամ նորա մակերիւնները ինչպէս Արաբոս, սիլաբարիադէ, սաղաարիաճճճճ ևայլն որոց անկարող է ժուժել կիրթ ախորժակը: Բայց վիպասանական՝ մեր այս գրքի առաջին և երկրորդ մասի մէջ առաջ բերած 53. տողերը, չունին անախորժ աւելագրութիւններ և կամ անվայել մակերիւններ, նոցա ամէն մի տողը և բառը անհրաժեշտ պարագայքն են քերթուածքին, և նոցա նմանաձայնութիւնը, ներգաշնակութիւնը, և պայմանաւոր կիրառութիւնը այնքան հմտութեամբ են գործադրուած, որ արժում է ամէն մի տողի և անգամի վերայ կանգ առնել և երբեմնապէս սքանչանալ նոցա խորհրդաւոր կազմութեանը վերայ:

Վահագնի երգը համեմատելով Արտաշէսի վիպասանականի հետ և նկատելով Վահագնի երգի մէջ ի՞նչ փաղաքշական մասնիկի ստէպ կիրառութիւնը, պիտի կարծել որ այդ երգը ոչ եթէ գողթնեցւոց հեղինակութիւն էր՝ այլ արեւմտեան հայոց, որոնցից փոխ առած երգում էին և գողթնեցիք: ¹⁾ Որովհետեւ ինչպէս Մշոյ և Վանայ բարբառների մէջ ի՞նչ ածանցը ամէն բառի անխտիր հարել կարելի է, նոյնպէս և

¹⁾ Խորենացոյ պատմութեան մէջ յիշատակուած գողթն դաւաճն առհասարակ կարծւում է թէ այժմեան Շուշեաց գաւառն պէտք է լինի: Սակայն այդ երկրի մարդկանց բնաւորութիւնը, խնդութեան և խրտուութեան բացակայութիւնը, նոցա քերթողագրութիւնը, բարբառներին անհնարին աղճատմունքը, նաև երկրի ոչ այնքան պողաւտութիւնը, և այլ այդպիսի յատկութիւնք մեզ կասեցնում են հաւատարմութեւնը գործաւորական լինելին վիպասանք և երգիչը: Այլ ամենայն հաւանականութեամբ պիտի դառնանք միւս գողթն դաւաճնին՝ որ ընկնում է Վարանդայ, Տեղակ և Շրապար մեր գաւառների մէջ, ուր որ նկատում ենք թէ՛ երկրը և թէ՛ մարդկերը օժտուած ամեն նպաստաւոր բարեմանութեամբ: Այստեղ երկրը պողաւտ և այգեւէտ, երգիչներ աշուղներ և շահբէներ անթիւ, մարդկանց կղանակաւոր ձայնը և երգը անհամեմատ ախորժակուր, բնաւորութիւնները ուրախ, զուարճախօս և եռանդուն, բարբառները բաւելով և ոճով հարուստ՝ որոց մի քանի օրինակը սուսա մեզ Մ. Շահնազարեանցը իւր տմբալի խաչանի մէջ և որոց մաստիւր ընթերցանութեամբ պիտի համոզուինք որ սոցա բարբառներն անգամ բանաստեղծական խմորով շաղախուած են: Արդեօք երկիրը և մարդկերը այդքան ժամանակամոլ չու՞նայդ մեծ յղափոխութիւնը կրկնե՞ն, թէ մե՞նք սխալ որոշեցինք երկրի սահմանները:

Վահագնի այս սակաւատող քերթուածքի մէջ տեսնում ենք հինգ անգամ ի՛նչ ածանցը կրկնուած. զորօինակ—խորհի՛ն, եղէ՛ն, յի՛ն, յեղհանէ՛ն, աշխուհ, արեգահան, (որոց եզակին պէտք է որ լինէր աշին, արեգահին): Այս կարծեացը նպաստաւոր են և Վահագնի երգի մէջ ծովային տեսարանների նմանաբերութիւնը, որով պիտի կարծել, ինչպէս այլ անգամ ասացինք, որ քերթողի բնակավայրը ծովեզրեայ էր: Սակայն Արտաշէսի երգը թէ ոճով և թէ բարբառի յատկութեամբ տարբեր է Վահագնի երգից, որ պիտի Արեւելեան Հայոց քերթուածք համարել. ինչպէս որ Կուր գետի և Ալանաց ազգի սահմաններն են ցուցանում, և որ բարբառների ի՛նչ առանձնայատկութեան նշանը չկայ Արտաշէսի երգի մէջ:

Այս երկու երգերը ոճով և ներքին կազմութեամբ ևս իրարից մեծ տարբերութիւն ունին: Արտաշէսի վիպասանականը ազատ ասպարէզ ունի, նմանաձայն ներդաշնակութեան այնքան չէ միտ գնում, տողերի անձուկ միակերպութեան մէջ չէ սահմանափակվում, այլ այրական զօրութեամբ քերթում է իւր տողերը ազատօրէն՝ թէպէտ և տողերի պայմանաւոր կիրառութիւնը աւելի ազդեցիկ բնաւորութիւն ունին սորա մէջ: Սակայն Վահագնի վիպասանականը աւելի ևս գերադաս պէտքն է համարել իւր ճարտարարուեստ կազմութեամբ, այստեղ հրաշանում ենք սորա վեհ գաղափարովրդ, գեղեցիկ և քնքոյշ և ներդաշնակ տողերովրդ, անգամների մանրակրկիտ և պայմանաւոր դասաւորութեամբը: Այս փոքրիկ հատուածը նման ոսկեայ նկարուն կերտուածքի, իւր վերայ ակներև ցոլացնում է նկարչական մանրաթելերը ամեն գեղարուեստական բարեմասնութեամբ: Արտաշէսի երգը ինչքան էլ կատարեալ համարելու լինինք, և նորա տողերը ինչպէս այլք վկայում են, կարող են մրցել բոլոր աշխարհիս նշանաւոր քերթուածների հետ, սակայն այս փոքրիկ հատուածը թէ իւր վեհագոյն գաղափարով, և թէ տողերի քերթողական մանրանկար կազմակերպութեամբ մի կատարե-

լատիպ օրինակ պիտի համարել բոլոր Հայ չափական արհեստի մէջ: Եւ զարմանալի չէ արդեօք. որ ինչքան մերձեւում ենք Հայոց Հնագոյն դարերին, այնքան աւելի նկատելի են ճաշակի կրթութիւն, քերթողական արհեստի կատարելագործութիւն և մեծ բանաստեղծական Հանճար: Եւ ի՛նչ իրաւամբ ոմանք ենթադրում են թէ Հայոց գրական լեզուն մեր թարգմանիչների ժամանակին մշակուեցին, երբ որ նոյն ոսկեղինիկ բարբառով նկատում ենք շատ դարեր առաջ ամբողջ վիպասանութիւններ շարագրուած:

Որովհետեւ վիպասանական երգերի աշխարհիկ բարբառով թարգմանութեան կարիքը զգալի են լինում շատ անգամ, վասն որոյ և մենք մի այդպիսի թարգմանական փորձ կամենալով առնել, թարգմանում ենք այստեղ միայն նոցա այն տողերը՝ որոնք չեն վնասում քերթուածքի նպատակին, բայց անթարգմանելի տողերը թողնում ենք նոյնութեամբ:

Երէնէր երէն—և երէն,

Երէնէր և—ծիրանի ծով.

Երէնէր—ծովումն ունէր

Այն խորհիւն—եղեգնիւն.

Եղեգն 'ի վեր ծով—էր դուրս գալիս,

Եղեգն 'ի վեր իրան—էր դուրս գալիս,

Եւ իրանից—պարսպէնէն.

Վաղէր նա—հար հէր ունէր,

Ապա լէ բոյ—մարտն ունէր,

Ի աշխուհն էին—արեգահան:

Հեծէյ—արի Արշայն—Արտաշէս

Նըծոյգն իւր—անասիրտն,

Ասնելով—ասէջ—շինարիւն—պարսպն

Խըփէյ ու—ինչպէս արծաւ—գեղն անյաւ—սրբաւոր,

Ի ուղղելով—ասէջ—շինարիւն—պարսպն

Զըփէյ մէջը—Ալաններ—օրիորդն,

Եւ շահ—յաւելցուց—մեջէն փափուկ—սրբորդին՝
Թըւած—հասցնելով իւր—բանաւին:

Ոսկի լոր—էր լափելից—փնայուլեան—Սրբաշինի,
Թափւած—էր ճարգարիս—հարսնուլեան—Սալեւնիին:

Տէնչայր—Սալեւնիին—Տիկին Կենչանս՝
Զարդարիս—խաւարիս եւ դարիս—խաւարիս
Ի բարձրէն—Սրբաւանայ: ¹⁾

Վերադարձնէն—գողցան—Սրբաւանդ—ճանաչելն,
Եւ Կենչ—Կենչ Կրկին:

Սրբաշին—հաջորդին—Սրբաւանդ—
Մի Կենչ—ապարանի—Սրբաւանդ—հաջորդին՝
Սնայա—գրեալ—ու շինչ—Մարայ միջին—իւր ճարտիւն:

Սրբաւանդ—ճաշ շինչ—Սրբաշին—պարտաւն հաճար,
Խաւարաւանս—նիւլելով նրան—վերադարձնելն—սրբաւանդին:

¹⁾ Այս տողերով քերթողը՝ որ Սաթենիկի տալիսը կամեցաւ արտայայտել, ոչ եթէ Հոմերոսի պէս բացարձակաօրէն թեմք անցնում է համատուր թեան սահմանը, այլ հայոց բնատուր պարկեշտութեամբ այն աստիճան քողածածկում է իւր միտքը, որ թերեւ իւր ժամանակին էլ դժուար հասկանալի լինէր: Սորա իմաստը բացատրելու համար բառերը քերթողը և թարգմանիչները այլ ընդ այլոյ կարծիքներ են յայտնում, բայց ըստ իս նմանաբերութեան է սա, որոց կերպով թեան մէջ շատ հմուտ էին ինքնքրութիւնները, և այստեղ արդարեւ և Կենչ անկանի պաշտօն են կատարում ինչպէս որ և հարկ Վահագնի երգի մէջ:

Սրբաւանդը և Կենչ երբեք անկանի ընդունելով՝ այնուհետեւ հարկ է միտ դնել քերթողի քողածածկելու նմանաբերութեանը՝ որ վերաբերում է իւր գաղափարին այս եղանակաւ: Արտաշէսի Արքունիքը նմանաբերում է մի ծառի, որի վերան զանազան ձիւղեր կան, և որոց նշանաւորը նոյն ինքն Արտաշէսն է: Սակայն կան այդ ծառի վերայ և Կենչ խաւարի, այսինքն նորաբայ Ժիւ, և նաև Կերթիկ ձիւղ, որ ամէն դարնան կողքերը բնութեան ծառերի վերայ, և նաև Սրբաւանդը խաւարի այսինքն արտաւարանման կանաչեղէն, որ նշանակում է ծառերի վերայ բուսած այն օտար բոյսերը որ ինչպէս արտաւարը խոյրերին՝ այն նմանութեամբ էլ սա արտաւան Կենչ թեմք անցնում է ծառերի վերայ, որին անուանում են գաւառական բարբառով հաճախ, և որն քաղելով ուտեստ են տալիս անասուններին: Եւ նաև պէտք է ի նկատի առնուլ այն հանգամանքը,

Կենչ հաջորդ,
Կենչ Կրկին—բոլորեալ—հենց հետ Կենչ,
Կենչ Կրկին—աւերակայ—վերայ Կենչ:

Կենչ Կրկին Կենչ Կրկին—Կենչ Կրկին ի վեր,
Կենչ Կրկին—Կենչ Կրկին Կենչ Կրկին—Կենչ Կրկին ի վեր,
Սենչ—այնպէս և լայն—ու Կենչ:

Ուր է Կենչ—աւերակայ—աւերակային—և հաճախ Կենչ,
Կենչ Կրկին—Կենչ Կրկին—և բաւական—ընդ շրջանին.
Մենչ Կրկին—Կենչ Կրկին—Կենչ Կրկին—Կենչ Կրկին:

Հաւանաճ գնալով—Վարդգէս հաճախ
Բաւական գնալով—հաճախ հաճախ—գաւառական,
Ենչ—հաճախ—Ենչ Կրկին,
Սենչ Արարիկ—հաճախ Կենչ—Բաւական գնալով,
Կենչ—Կենչ Կրկին—Կենչ Կրկին—Սրբաւանդ:

որ նորաբայ խաւարի և արտաւարանման խաւարը աւելի կանաչեղէն և հրապուրիչ տեսք են ունենում քան հարազատ ծառի ձիւղերը, բայց ինչպէս դժբախտիւ և Արքունիքը ծառի անհրաժեշտ ձիւղերը չեն, և համեմատելով նորա արգասաբեր ուղիչներին հետ՝ սրբաւանդը և իւր արգանքները արժանի են:

Ահաւաստի այս նմանաբերութեանը ամեն մասամբ յարմարում է իւր գաղափարին, և քերթողի առաջումը թէ—Սաթենիկի տալիսը ցանկանում էր արտաւարանման խաւարի և նորաբայ խաւարի Արքունիքի անկողնիցը— դժբախտիւ իմաստը իւր նմանութեան համեմատութեամբ պարզաբանելով զգալի է լինում մեզ՝ որ քերթողը յանդիմանում է Սաթենիկի անգագատ վարմունքը տեսնելով—Սաթենիկի տալիսը արքայական ուղիքը անուշաղիւ թողնելով իւր տեսքը տարածում էր դէպ ի Արքունիքի ճիւղերը և կամ անհարազատ թիւղեր—: Այսպիսի ծածկախօսութեան հետք դրանում են և ժողովրդական բարբառներին մէջ, զորքերին այն նմանաբար ասացումը թէ—ամէն մարդ իւր ձիւղը իւր թուղիքը պէտք է կտրէ—: Նշանակում է թէ—ամեն մարդ աղջիկ տալիս կամ առնելիս, իւր պաշտօնաւոր շրջանից պիտի իւր արժանաւայել ամուսնի որոնէ—: Եւ եթէ անտեղեկ անձանց համար կամեալու լինիցը այս նմանութեանը մանրամասն բացատրել, հարկ է որ այս ծանօթութեան չափ երկարացնենք մեր խօսքը: Բայց ժողովրդական բարբառի մէջ փոխաբերաբար նշանակում է ասել և Կենչ Կրկին ինչպէս որ նկատում ենք այս նախադասութեանց մէջ—Տիւ բարձր հենց, Տիւ բարձր ծերանալ: Բայց Կենչ Կրկին, նշանակում է սիրահարուել, սիրով շաղկապուել:

ՄԱՍՆ Բ.

ԱՆՀԱՄԱՉԱՓ ՔԵՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ԱՆԿԱՆՈՆ ՉԱՓԸ:

1.

Գրքիս առաջին մասի մէջ որոշեցինք անհամաչափ քերթութեանց այն չափերը՝ որոնք սահմանափակուած են կանոնների ներքեւ և ունին սուղ և երկար անդամների և տողերի պայմանաւոր կիրառութիւնը, բայց մեզ դեռ մնում է ասել նոցա այն չափերի համար, որոնք որոշ կանոնների ներքեւ չեն սահմանափակվում այլ և նկատվում են երբեմն նոցա մէջ պայմանաւոր կիրառութեանց մի քանի առանձնաթիւթիւնք: Այս տեսակ չափական եղանակը՝ որին անուանում ենք անկանոն չափ, եթէ կամենալու լինինք որ- և իցէ կանոնի տակ ներփակել, պիտի ասենք որ, նոցա տողերի մէջ կարող են մուտ գործել բոլոր հայկական տաղաչափական անդամները մէկից մինչև վեց վանգերով, և փոքրավանգ անդամները՝ որ կանոնաւոր քերթութեան մէջ որոշ տեղ ունենին, այստեղ կարող են տարածուիլ դասաւորուելով տողերի ամէն մի անկիւնում: Յայտնի է որ այսքան անպայման ազատութեամբ տաղաչափեալ քերթութեանքը շատ սա-

կաւ տարբերութիւն պիտի ունենան որեւիցէ արձակ շարագրից, սակայն ճարպիկ քերթողը ձեռնահաս է լինում անդամների և տողերի հմուտ դասաւորութեամբ, առողջանութեան ճիշտ պայմանաւ և երբեմն եղանակաւոր ձայնի սատարութեամբ նշմարելի կացուցանել այդպիսի անկանոն քերթութեանց տողերը և անդամները: Եւ ինչպէս ասացինք արդէն, եթէ մեր այժմեան սերունդը ևս կամենայ ունականալ անհամաչափ քերթութեանների մէջ, հարկ է ընդելնալ ստէպ ստէպ ընթերցանութեամբ, հատուածելով տողերը և անդամները ճշտիւ, և պահանջեալ առողջանութեան եղանակները պահպանելով. այդպիսի կրթութեամբ միայն կարող են քաղցրանալ անհամաչափ քերթութեանները, բայց առանց մի այդպիսի նախապատրաստութեան համոզուած եմ որ ոչ եթէ միայն անկանոն, այլ և ամեն տեսակ անհամաչափ քերթութեանները պիտի այնքան խտիր չունենան որեւէ արձակ գրութեան քից և հարկաւ նոքա ընդհանրապէս պիտի անհիմն և օտարոտի երևան մեզ:

Սակայն շարունակելով մեր քննական տեսութիւնը՝ անկանոն քերթութեանների վերաբերութեամբ պիտի ասենք, որ այն երկու մեծամեծ հատորները, եկեղեցական շարականները, և Նարեկեան քերթութեանները՝ որոնք անհամաչափ եղանակաւ են քերթուած, և որ նոցա մեծ մասը վերաբերվում են անկանոն չափերին, քննաբաններից ոմանք չգիտեմ թէ ինչ փաստերի վերայ հիմնաւորուած՝ այդ քերթութեաններից մի քանիսը համարում են տաղաչափութիւն, բայց միւսերը արձակ գրութեանք, և կամ միեւնոյն քերթողական հատուածի կէս մասը համարում են տաղաչափեալ, բայց մնացորդը արձակ. որ միեւնոյն է թէ շարականի մի տուն ընտրելով՝ նորա մի քանի տողերը մեր ախորժակի յարմարաւոր՝ համարէինք տաղաչափութիւն, բայց միւս տողերը զրկէինք այդ առանձնաշնորհութիւնից: Եւ արդարեւ այդպիսի կեղակարծ ենթադրութեանց վերաբերութեամբ իրաւացի է կարծել, որ կամ մեր

նախնիքն էին բոլորովին անգիտակ քերթողական արդեստին, և կամ թէ այդ քննաբանները ցոյց են տալիս լիովին անընդունակութիւն հնագոյն քերթութեանների քննութեան մէջ: Եւ որպէս զի օրինակով յայտ առնէինք մեր այս ասածները, առաջ բերենք այստեղ շարականից մի այդպիսի տուն, որոյ համաչափ տողերի հետ յարակցեալ լինէին և անկանոն չափական տողեր: Օրինակ—

Որ յաւելից—գոյացուցէր—ըստ դարարած—'ի սիւլբանէ,
'ի պարիսպ—Սարգսի—նշան—ըստ իսկ—'ի հոյս,
Ժառանգել—նշան—ըստ պարսպ—ըստ նշան:

Ս.Հա այս շարականի բոլոր տները որ քառանդամ տողերից են բաղկանում, իրանց համաչափ տողերից չէտույ միշտ ունին մի երրորդ անկանոն տող: Այժմ ինչ պիտի ասենք արդեօք այդ տողերի համար,—չիմացաւ և կամ սխալուեց քերթողը, թէ զիտութեամբ անհամաչափ տողերը խառնեց համաչափների հետ, համարելով սորանց միահաւասար քերթողական տողեր: 'Ի հարկէ որ պետք է համարենք զիտակցաբար դործուած, և պիտի ընդունենք, որ վերջին տողը ևս ունի տաղաչափութիւն այնքան ազատութեամբ, ինչքան որ թոյլ են տալիս անկանոն քերթողութեան օրէնքները: Եւ այսպիսի օրինակներ ամեն տեղ հանգիպում են մեզ հնագոյն քերթութեանների մէջ, որ ոչ եթէ միայն մասնական հատուածների մէջ այլ և ամբողջ քերթութեանների և շարականների մէջ նկատում ենք, որ կիսով չափ համաչափ և կամ կանոնաւոր քերթութիւն ունին, բայց մնացեալ կէսն անկանոն չափով են քերթուած: Եւ անտեղի է ենթադրել, թէ մեր հնագոյն քաջավարժ քերթողները, որոնք ոչ եթէ միայն տողերի և անդամների միտ դարձուցին, այլ և ջանացին նոցա պայմանաւոր կիրառութեամբը զարդարել իրանց քերթութեանները, նոքա երբեմնապէս զառանցաբանում էին արձակն ու

տաղաչափութիւնը միւսնոյն հատուածի կամ քերթուածի մէջ ¹⁾ խառնելով: Եւ բացի սորանից այդ արձակ կարծեցեալ հատուածների համար ունինք անթխտելի փաստեր քերթողական գծազրութեամբ ապացուցուած, որոյ մի քանի օրինակները նկատեցինք և պիտի նկատենք մեր այս գրքի մէջ:

Անկանոն քերթութեանց գոյութիւնը և կիրառութիւնը ընդունելուց լետոյ՝ այժմ առաջ բերենք մի քանի օրինակներ ժողովրդական և գրականական քերթուածներից, որոնք ունին տողակարգութիւնք նոյն նմանութեամբ, ինչպէս որ նկատեցինք արդէն կանոնաւոր քերթուածների մէջ, այսինքն որ նոքա բաղկանում են կամ միանգամ, կամ երկանգամ, կամ եռանգամ և կամ քառանգամ տողերից և կամ խառն տողակարգութեամբ, որոց ամէնի համար բաւական են այս մի քանի օրինակներս:

Այս հմայական աղօթքները անկանոն միանգամ և երկանգամ տողերից են կազմուած և պէտք է հին և ընտիր ժողովրդական քերթուածներ համարել, որոց տողակարգը որոշվում են իրանց բնական առողջանութեան պայմաններով:

Ձար ուշ,

Ձար սեռէ,

Ձար սեռէ,

Անբո՛ւն Աստուած,

Լուսոյն—լուսնահող.

Օյն պէս—սողաւ,

Ուսն պէս—տաղաւ:

¹⁾ Իմ քննադատ Թերզեանի այն կարծեացը հանդէպ թէ «շատ օրինակներ կան առ մեզ... երգուած արձակներու»՝ մեր նորագոյն մատենագրներից մէկը յայտ էր առնում իւր զարմանքը արտայայտում է ասելով, «մինչև այժմ չէինք կարծում, թէ կայ արձակ բանիւ երգ»: Սակայն հարկ է Թերզեանից պահանջել՝ որպէս զի այդպիսի անորոշ հարուածով չխախտէր հայոց բոլոր տաղաչափական հիմքերը, այլ ջանայր ապացուցանել թէ ո՞րոնք են այն արձակները, որ երգվում են առ մեզ:

Ըստիկան—սարի ասինքը

Ըստիկան—յովհաննէս Կարս Ելու,

Ըստիկան—Չարը Բարս,

Ըստիկան—չուէր Բարսէյ.

Անշուր—Բարսէյ,

Անտանի—Տարսէյ,

Անշուր—Կարս,

Մարտի—Ելու:

Նարեկացոյ այս տաղը ևս երկանգամ անկանոն տողակարգ ունի:

Ես չայն—ստանդուտ ասէմ,

Որ գուշը—'ի հասարակէն,

'ի հասարակէն—գուշը,

Զայն ասէն—'ի աստուածասէն...

Անշուր չայն—որ ես լուսն,

Սա հայն—ստանդուտ—որ ասէմ...

Անշուր—ստանդուտ չայն,

Անշուր—ստանդուտ չայն...

Փառաւ—ստանդուտ չայն,

Որ ստանդուտ—չգուշը 'ի Բարսէյ:

Նոյնպէս այս շարականը՝ որ մեծաւ մասամբ եռանգամ տողեր ունի

Որ վեր օրհնէն—յաւարտ—ստանդուտ,

'ի վերայ ստանդուտ—յաւարտ—ստանդուտ,

Բարեբանէն—որ ելիր—'ի ինչոյստէն:

Ուստի ես Բարս—ստանդուտ—ստանդուտ չայն

Մարտի—ստանդուտ—ստանդուտ չայն

Ըստիկան—ստանդուտ—ստանդուտ,

Օյն—'ի Բարսէյ—ստանդուտ.

Բարեբանէն—ստանդուտ—ստանդուտ—ստանդուտ:

Նարեկացոյ Համբարձման տաղը խառն տողակարգ ունի:

Զերէնային գուհոյ—պարտաճանիւն—ըստարարիւս
Պարզեալ—լուծանել հարցեալ,
Զերէնային—հանդերձ քո—ըստ ին իրեալ—հնչան.
Հնչան—'ի խաչին—հարեալ ասէ,
Կոնէյի—ըլշնալին ինչոյ՝
Յերէնը—ընդայ հեղեալ—ընդ չ նարս.
Նոր անդերէն—'ի նոյն—հարցախնեալ—վերջին՝
Զի այդ վերջ—'ի չեալ քո,
Որով—'ի հոգոյ արեւծեր—պարտիւր քո—Տէր:

Նոյնպէս խառն տողակարգ ունի և այս շարականը:

Կենդանաբար—Ասարած—հարտաւեր հոգի,
Ըզոռըլեալուն—մեքանաւին սիրով—լուսաւորեցեր—հրեղինօք լեզուօք,
Վասն որոյ եւ մեք—այսօր արեւմտ—ըզգալուստ քո սարբէ:
Զաւարճայան—քո գալստեամբն—սարբէ աստաւալին,
Կոնէյով—'ի մեքն—ը յրաւեալն 'ի մեքնոյ—բաղձայն լեզուօք զանս...
Հոգեարարան—սարբէ մերտալեամբ՝
Զարտարեցեր նոքօք—պրեկեցեր—'ի զգեստըս լուսաւորայն—եւ նարտիւտաւս,
Վասնորոյ եւ մեք—այսօր արեւմտ—ըզգալուստ քո սարբէ:

Այս շարականը քառանգամ տողակարգ ունի անկանոն չափով:

Ամենասարբէ—երրորդութեան—ըստարարիւս ծառայ—եւ հաւատարմի,
Յաղլու—սպասողէն—եւ քաղ—սահարաւի,
Երազահաս—սարբէր Սարգիս—շնորհոյ—սլեւան.
Բարեխօս լէր—աս Բրիստոս—զանս անչոյն—մերոյ:
Թագաւորին—երէնաւորին—սարբէ զարտարիւս—եւ մեքահարաւի,
Սիրով—անհանգիստ—խաչեալ—յաշխարհի,
Երազահաս—Սարբէր Սարգիս—խաչին—պրաւեալ: Եւ...
Սրբաւորան—արարաւութեան—մեք հարապիս—պայծառ արաւսեալ,
Յալայեալ—յարեւմտի—'ի յէլ—արեւաւ,

Երազահաս—Սարբէր Սարգիս—անշնչ—ճառագայլ: Եւ...

Աւերաւոր—հայոյ մեծայ—երմեալ 'ի մեջ երէնի—'ի հիւսիսայ,
Հոգեւ—հարաւայ—'ի դաշտ—ծառ շառիւն,
Երազահաս—Սարբէր Սարգիս—սարբէ—անհաւաքեալ.
Բարեխօս լէր—աս Բրիստոս—զանս անչոյն—մերոյ:

Նոյնպէս և Նարեկացոյ այս տաղը քառանգամ տողակարգ ունի, ամէն մի տողի սկզբում և վերջում միավանգ անգամ գործադրելով: Նարեկացոյ մի այսպիսի քառանգամի օրինակ էլ նկատեցինք զրքիս Ա մասի մէջ, միայն թէ նորա սկզբի և վերջի անգամները երկվանգ էին: ¹⁾

Լոյս—գերադասելի—երէնաշաւի—սահ,
Ռահ—արտաւանջեմ—վերայ ծովաւ—հայ:
Բայ—վերջ շարժելով—պեղ խորան—նիստ,
Նիստ—արտաւանջեմ—անսպասելի—սահ:
Տօլ—'ի ծառաւորաւ—երէնի երէնի—հայ,
Կոյս—արդիւնաւոր—սիրտաւանդ—սահ:

¹⁾ Այստեղ հարկ եմ համարում նախ շնորհակալութիւն մատուցանել Իզմիրեան Մրցանակաբաշխութեան իմ միւս քննադատ Ամենայատիւ Խրիմեան Հայրիկին, որ քաջածանօթ լինելով առաջագոյն անհամաչափ քերթութեանց արուեստին, յանձն առաւ իմ խնդրանք քննութեան առնուլ իմ դերքը և ապա ցանկալի էր իմանալ նորա քննական հատուածի մէջ, թէ ի՞նչ է նշանակում արդեօր Մուշ, Գողթն, և Ուշտունեաց դաւառների յեշտակութիւնը, միջոցէ Բաղմերախտ Հայրիկը կարծում է թէ, հետոյ Հայոց իւրաքանչիւր դաւառ անձնիւր առանձին քերթողական արուեստ ունէր, և որ բոլորի եղանակները և փոփոխութիւնները ևս որոշած չլինելով իմ քննութիւնս էլ ամբողջ և բովանդակ չէ համարուել: Ընդ կարծեաց վերաբերութեամբ իմ ասելիքս այն է, որ թէպէտ բաղմակերպ փոխակերպութիւններ կան նախնեաց անհամաչափ քերթութեաններէ մէջ, բայց նոքա բոլորը մի արմատից են բղխում: Եւ թէ միւր անհամաչափ քերթութեան ամէն մի երկրորդական փոփոխութիւնները 'ի հաշիւ առնելու լինին, ինչպէս որ այստեղ ահա երեք տեսակ քառանգամներ են նշմարում, երկուսը Նարեկացոյն, մէկը մեծին Վարդանայ, յայնժամ նոցա բոլորի թիւը կարող էր հաւասարուել ոչ եթէ երեք, այլ Հայոց ընդարձակ աշխարհի բոլոր դաւառների թուոյն հետ: Եւ այդ մասին մեղք անուշագիւր թողելով այդ աննշան փոփոխութիւնները, երկու զլիսաւոր ճիւղերի բաժանեցինք նախնեաց անհամաչափ քերթութեանները մի քանի ստորաբաժանմամբ հանդերձ:

Այս վերոյգրեալ և բոլոր նմանօրինակ քերթուածները պարտաւոր ենք տաղաչափութիւն Համարել՝ ոչ եթէ միայն իրանց արտաքին կազմութիւնից և պայմանաւոր կիրառութիւնից մակաբերելով, այլ և այն մասին, որ 'ի Հնուստ ընդունուած են դոցա քերթողական չափերը և տողերը, ինչպէս որ շարականների մէջ նկատում ենք կէտադրութեան նշանը՝ որով տրոհվում են տողերը, բայց Նարեկացոյ տողերը առանց կէտադրութեան նշանի էլ ամէն տեղ գտնում ենք տողակարգուած, նոյնպէս և ժողովրդական քերթուածների տողակարգը կարելի է տրոհել իրանց բնական առողջանութեան հետևողութեամբ և ձայնայանգի նշաններով: Եւ թէպէտ այսպիսի անկանոն չափերը արձակ շարագրի չափ ամէն դիւրութիւններ վայելում են, սակայն անպակաս են նոցա մէջ և այնպիսի քերթողական ճարտարութիւնք՝ որ ոչ սակաւ դժուարութիւն կարող են պատճառել քերթողին: Նաև նկատելի են պայմանաւոր կիրառութիւն, զորօրինակ—Նարեկեան քառանգամ տողերի սկզբում և վերջում գործ դրուած միավանգ և երկվանգ անդամների վերայ երկար շեշտելով ուշադրութեան արժանի ենք դատում նոցա բովանդակութիւնը: Եւ Ս. Սարգսի շարականը թէպէտ Շնորհալուց ժամանակաւ կրտսերագոյն, բայց այսուամենայնիւ ունի պայմաններ, ինչպէս նորա երկար անդամները՝ որ մեծ Համարման արժանի են առնում գործը և գործողը, և յիշեալ 'ի Ֆշ Էրէրի սուղ անդամով յայտնապէս արագութիւն է արտայայտվում: Այսպէս և միւս քերթուածները շատ կամ սակաւ պայմանաւոր կիրառութիւն ունին. և երբեմն նկատում ենք նոցա մէջ մի առանձնայատկութիւն ևս, որ բազմավանգ անդամները և տողերը՝ մեծամեծ, բայց փոքրավանգ անդամները և տողերը փոքրագոյն իրողութեանց յայտարար նշաններ են Հանգիստնում, որ այսպիսի օրինակների շատ ենք Հանգիստում Շարականների և Նարեկեան քերթուածների մէջ:

Եւ ոչ եթէ միայն անհամաչափ կանոնաւոր քերթու-

թիւնները, այլ և անկանոն տաղաչափութիւնները 'ի Հնուստ անտի վիպասան-քերթողներից են Հասած մինչև քրիստոնէական դարը, որոյ ապացոյց ունինք Խորենացոյ գիրք Բ. գլ. ԾԲ. Ուր որ արդիւնաշատ պատմագիրը լիշատակելով Սմբատի դրուատիքը յայտնապէս վկայում է, որ այդ Հատուածը վիպասանական առասպելներից առնուած է. և իսկապէս նորա կազմութիւնը մտադիւր զննելով՝ նկատում ենք որ անկանոն չափով է քերթուած. Ահաւասիկ և նորա տողերը՝ որ բնական առողջանութեան ճիշտ պայմանները պահպանելով դասաւորեցինք այստեղ:

Ուր ունէր—Հասալ անդամայ—Համեմատ հաջուլեան,

Եւ ասալինուլեան—գեղայն որսորդ,

Եւ գեղչիւլեան—այլու լայնէալ.

Սալու ինչ—արեան երջ—ունելով յաշն,

Որդէս արալինուլեան

'ի վերայ ասիւլ—և 'ի մէջ հարգարար—ծաւ գէր:

Եւ 'ի վերայ—շոյս անչին և հարմար—գեղայն յամենայնի,

Եւ արալուլեան—յաջողութեան—ունէր 'ի հարստ

Ասալուլ հոս—համեմատ ոչ:

Ոչ եթէ միայն Խորենացոյ վկայութեամբ, այլ և այս Հատուածի մէջ եղած զաղափարները ևս հետնոսական են. ինչպէս որ որսորդական հետամտութիւնը որ ունէր Սմբատը դէպ 'ի ոչ անառակութեան այլ առաքինութեան ոգիքը, որ այդպիսի բացատրութիւնը քրիստոնէական չէ: Նոյնպէս և պատերազմական աջողութիւնը բաղդի բերման և կամ մի այլ պատերազմական չաստուծոյ տուչութիւն է Համարում, որոյ սկզբնական նշանակութիւնը դեռ պահանջում է աշխարհիկ բարբառի մէջ, և անուանում են արալած կամ արալի. և որեւիցէ քաջութիւն, ըմբշամարտութեան ոյժ, բանաստեղծական Հանճար արալի է ասում են, և կամ այն ինչ սուրբից

«...» են համարում: Սակայն քրիստոնեայք և նոյն իսկ Խորենացին այդպիսի աջող և անաջող դիպումները աստուածային նախախնամութեանն են վերագրում:

Այս վիպասանական հատուածի տաղաչափական կազմութեանը համար իբրև անհերքելի ապացոյց ունինք նաև տողերի և անդամների պայմանաւոր կիրառութիւնը, որովհետև քերթողը իւր հերոսի մեծամեծ ձիրքերը, քաջութիւնը, ճարպիկ և դիւրաշարժ կազմուածքը սուղ անդամներով արտայայտելով՝ դոցա միջավայրում գետեղում է չորրորդ տողը իւր երեք երկար անդամներով «սակաւ ինչ—արեան նիշ—ուսնելով յաչսն» որոյ մեղմ և ծանր արտաբերութեամբ իսկոյն զգալի է լինում մեզ՝ որ այդ նիշը փոքրիկ էր և անջինջ կպած Սմբատի աչքին: Եւ ոչ եթէ միայն առողջանութեան պայմանաւ, այլև քերթողական դժագրութեամբ տեսանելի է մեզ այդ արեան նիշը հինգերորդ տողով «որպէս դրակոնդիկոն», որն մտած է քերթուածքի մէջ ճիշտ այն նմանութեամբ, ինչպէս նիշն էր Սմբատի աչքում: Նշանակութեամբ ևս դրակոնդիկոն նիշ է նշանակում, բայց տեսլեամբ այնպէս հրապուրիչ, ինչպէս վեցերորդ տողն է ցուցանում: Մի այսպիսի քերթողական ճարտարութիւն էլ նկատեցինք անցեալ 7. գլխի մէջ. այնտեղ վիպասան-քերթողը երկար անդամներով շրջապատել էր որպէս «արծաթի սուղ անդամը, բայց այստեղ սուղ անդամներով շրջապատել է արեան նիշի յայտարար անդամները և տողը: Անտեղի չէ միւսանգամ ևս կրկնել մեր խօսքը թէ—կարելի է արդեօք հակաճառել, որ վիպասան-քերթողները անգիտակցաբար դասաւորեցին այստեղ իրանց սուղ և երկար անդամները և տողերը՝ և որևիցէ մի արձակ շարագիր բնական առողջանութեան հետևողութեամբ տողակարգելով՝ կարող ենք այսքան ճիշտ յայտարար նշաններ ստանալ:

Այսպէս և Խորենացոյ պատմութեան վերջին գլուխը թերևս այն քերթուածքն է, որի համար ձեռագրների մէջ

լիշատակուած է «բանք չափաւ լինքն և 'ի Սահակ Բագրատունին» վերնագրով: Մի գուցէ կամեցել է քերթողը այդ գլխի մէջ արտայայտել իւր և Սահակ Բագրատունոյ ներքին համոզումները հայոց ազգի վերաբերութեամբ այսպիսի տողերով—

Ոչ բա՛նք—ընչե՛ք—Հայոց աշխարհ,

Ոչ բա՛նք—ընչե՛ք հանաւոյ—հիւսիսահայկապոյս—վեհագոյն...

Բայց Կաղկանդուացոյ ճարտասան-քերթողի ողբական երգը անկարծիք պէտք է մտադաշտեալ համարել, որովհետև նոյն պատմագիրը վկայում է, որ ողբերգակ 'Դաւթակը՝ արուեստագիտական իմաստից տեղեակ, հնարագիւտական վարժիւք աջողակ և վերձանական քերթութեամբ յառաջագէտ մի անձն էր. որից պէտքն է նաև մակաբերել, որ քերթողներին համար մեծ առաջադիմութիւն էր համարվում նոցա չերեւոյան վերձանութեան վարժութիւնը՝ որն ըստ իս ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ այն առողջանութեան ճիշտ պայմանները՝ որ պիտի պահպանուին սուղ և երկար անդամների և առղերի արտաբերութեան միջոցին: Այս երգից էլ ահա մի քանի տող—

Խորհրդանշան—խորհրդանշան—ապրեալ մեղանի՝

Եւ անողորմ—խորհրդանշան—վերաւորեալ զվեհանքն.

Խորհրդանշան—'ի վերայ աշխարհ—որից երայ,

Խորհրդանշան—խորհրդանշան—որ զէք—արեւոյստանէին:

Ինչ որ—որպէս—որից—յայլ ճանապարհ.

Եւ ինչպիսիք—'ի վերայ զոր—որից ծառայելու:

Կողմնային շահից—փոխադրեան—նորմ,

Եւ լեւզուհի երկնայ—ճանապարհ—'ի վերայ նորմ,

Ագաւոր զորայ—սրբային—'ի նմո,

Եւ գողանի վայրի—սրբային—նորմ...

Չլուսնային—յաճախ ծառայեալ—առաւոր դառնալէր,

Յորմա՛ն առնելու—մահ զոր—յառաջէր:

Անկանոն քերթութեանց համար բաւական են այս մի քանի նշմարները՝ որոց մէջ թէպէտ կային այնպիսի օրինակներ՝ որ քերթողական ճիշտ տողակարգի նմանութիւն ունէին, և կային այնպիսիքը՝ որ արձակ շարագրի չափ ազատ էին, բայց նոցա բոլորի չափական արուեստը միեւնոյն աղբիւրիցն են բղիւում, այսինքն որ հայկական մէկից մինչև վեց վանգերով տաղաչափական անդամները գործադրվում են տողերի ամէն մի անկիւնում անխտիր: Եւ մեծ ճարտարութեամբ կարելի է գործ դնել այս տեսակ քերթուածների մէջ տողերի և անդամների պայմանաւոր կիրառութիւնը, եթէ միայն քերթողը կամենայ և կամ այդ հմտութիւնը և վարժութիւնը ունենայ: Այժմ դառնանք մի ընդհանուր հայեացք ձգել Շարականների և Նարեկեան քերթուածքների վերայ բացառապէս:

2.

ԱՆՀԱՄԱԶՍՓ ՔԵՐԹՈՒԹԻՒՆԻՔ,

ՅՄՐԱԿԱՆՆԵՐ,

Անհամաչափ քերթութեան լիակատար օրինակներ ունինք Եկեղեցական շարականների, ժամերգութեանց և տաղերգութեանց մէջ, ուր որ հանդէս են գալիս մեր քրիստոնէական դարու բարեպաշտ և Աստուածամերձ քերթողները իրանց ողորկ քերթուածներով՝ և գերապանծ ու իմաստից բովանդակութեամբ: Սոքա են բուն ազգային քերթողութեան տիպարները, և եթէ ոչ ներքին տաղաչափական յօրինուածովք, գոնէ արտաքին կազմութեամբ հին ազգային անհամաչափ քերթութեան նմանութիւնն են մեզ ներգայացնում:

Եւ ոչ թէ միայն շարականների տաղաչափական արուեստը այլ և Շարական անուանակոչութիւնը մեր թարգմանչաց հնարած չէ, այլ հին դարուց մնացած. և ընդունայն է Շարականների բացատրողի կարծիքը թէ—շարական նշանակում է շեյրական, իբր թէ պարսկական շէյ բառի վերայ պատուաստած հայոց աշխատանքը: Այս մասին կամենալով մեր կարծիքը յայտնել, պիտի ասենք որ—աւելի իրաւացի է այն ստուգաբանութիւնը՝ որ հայացի բառով մեկնում են շարականները:

ախն, իբր թէ շարժ ախնյ. և ոչ թէ միայն շարժախն, այլ և երաժշտական գրէ թէ բոլոր բառերը հայկական ծագում ունին և նախաքրիստոնէական դարու արգասիք են: Եւ նախկին շարժախն անուանակոչութեան բուն պատճառը այն էր, որ այն հին ժամանակին երկու տեսակ մատեանները արտաքին կերպարանօք իրարից զանազանելու համար, մի տեսակին անուանում էին շարժախն՝ որոնք ակունքների պէս ձայնագրական նշաններ ունէին իրանց տողերի մէջ տարածուած, բայց մնացեալ տեսակները շարագիր էին, որոնք չունէին միջանկեալ նշաններ այլ շարայար գրութեանքներ էին: Եւ շար ոչ թէ ածական է այլ գոյական, որ ունի յատկացուցիչ ախն: Այս է իմ համոզումս ահա, որ Խորենացոյ յիշատակած անբաւ զրուցաց մատեանների մէջ, 'ի հնուստ անգի կային և այնպիսի ձայնագրեալ մատեաններ, որ անուանվում էին շար—ախն. և որոնք գրութեան էին այլազգի առերով, բայց հայացի բառերով:

Եւ այդպիսի շարական մատեանների մէջ ամփոփուած էին յատկապէս տաղաչափեալ քերթուածներ, և ինչքան որ հին է մարգիւղութեան մէջ և ընդ նմին մեր ազգի մէջ երաժշտական և եկեղեցական արուեստը՝ նոյնքան ժամանակաւ հնագոյն պիտի համարել և քերթողական արուեստը: Եւ ինչ են արդեօք քերթուածները, եթէ ոչ երաժշտութեան կրտսերագոյն ժառանգները, որոնք ծնունդ առին երգեցողական պիտոյքները լցուցանելու համար միայն: Երաժշտական եղանակներին համապատասխան յօրինում էին տաղաչափեալ տողեր, և ամէն մի եղանակաւոր ձայն ծնանում էր նորագոյն քերթուածք, որոնք յետոյ ժամանակաւ ծառայեցին նաև հասարակ ընթերցանութեան համար առանց եղանակաւոր ձայնի: Այսպէս պէտք է կարծել և հայոց վիպասանական երգերի և նոյն իսկ Հոմերական տաղերի վերաբերութեամբ, որոց քերթուածները սկզբանէ երգվում էին, ինչպէս նոցա անուանակոչութիւն է ցուցանում, բայց յետոյ նոցա քերթու-

ղական մատեանները և տաղաչափութիւնները ծառայեցին և հասարակ ընթերցանութեան համար:

Մեր բուն ազգային քերթողական արուեստը՝ որոց օրինակները գտնում ենք մեր եկեղեցական երգերի մէջ, այնքան ընդարձակ ծաւալ ունին, որ միևնոյն քերթուածքի մէջ կանոնաւոր և անկանոն տողերի հետ 'ի միասին կարող են գործադրուիլ և ամեն տեսակ համաչափ տողեր: Եւ ինչպէս ասացինք, անկարելի է թէ, մենք այդպիսի խառն քերթուածներից ընտրանօք սրոշէինք մեր ճաշակի յարմար համաչափ և կամ համաչափանման տողեր, և տաղաչափութիւն համարէինք նորանց, բայց միւս անհամաչափ տողերը՝ որոնք անախորժ էին մեր քմացը, և կամ որ նորանցից մեր խելքը բան չէր կտրում, համարէինք արձակ շարագիր: Այլ հարկ է իմանալ, որ ամեն անհամաչափ քերթուածք բովանդակում է իւր մէջ ամեն տեսակ տաղաչափեալ տողեր, և երբ որ մենք նոցա մէջ մի քանի տեսակ տողերի քերթուածք ենք անուանում, նոյն իսկ մեր այդ խոստովանութիւնը մի անհերքելի ապացոյց է, որ միւս տողերն էլ նոյն սեռին են պատկանում: Բացի դորանից ունինք նաև իրական փաստեր շարականների մէջ, որովհետեւ 'ի հնուց սովորութիւն է եղել ձեռագիր գրիչներին ամեն տողակարգութեամբ քերթուածքներ շարայար գրելու ժամանակին՝ նոցա տողերը կէտադրութեամբ որոշել. որ և այդ հանգամանացը ուշ դարձուցանելով նկատում ենք, որ շարականների մէջ եթէ ոչ ամենայն տեղ, գոնէ շատ տեղ բութով և կամ միջակէտով քերթողական տողերը բաժանուած են: Ահաւասիկ այս տողաբաժանարար կէտը յայտնապէս նկատում ենք գործադրութեամբ և ամեն անհամաչափ կանոնաւոր քերթողական տողերի վերայ, ուրեմն ինչպէս համաչափ, նոյնպէս և ամեն անհամաչափ տողեր հնումը քերթուածք համարելով՝ տողակարգում և նոցա տողերը միապէս բաժանում էին. որով և պիտի փարատուի Բագրատունոյ երկբայանքը՝ որ դժուարանում էր միատող և երկտող քերթուածքները իրարից զանազանելու:

Մեզ այժմ հարկ լինելով մի ընդհանուր գաղափար կազմել շարականների վերաջ, անտեղի ենք համարում դիմելու այն դիւրին միջոցին, որ ոմանք միայն վերնագրերը յիշատակելով բաւականանում են, որովհետեւ ամէն քայլափոխում կարող ենք հակասութեան հանդիպել, և նաեւ անկարելի էր, եթէ բոլոր շարականները մի առ մի տողակարգէինք ախտեղ կարեւոր բացատրութեամբ և մեկնաբանութեամբ: Միայն մի ճաշակ տալու համար բաւական ենք համարում շարականներից մի գլուխ ընտրելով տողակարգել ախտեղ՝ ի նկատի ունենալով նոցա տողաբաժանարար կէտերը: Եւ այս եղանակաւ տողակարգուած շարականների մէջ մենք ամեն տեղ հանդիպում ենք համաչափ և անհամաչափ տողերի, որոնք անխտիր հետզհետէ իրարու յաջորդում են: Մեր այստեղ առաջ բերած օրինակը Աստուածայայտնութեան առաջին աւուր շարականն է, որն նպատակաւարմար է և հանրաժանօթ:

1. Խորհրդեր մէծ — և սխալելի — որ յայտ առաւ — յայտնեցաւ,
Հովիւն էր գէն — ըստ հրեշտակի — ասն աւելիս — աշխարհի —
Ծնու — նոր Արքայ — ի Բեթլէհէմ — չաղափի,
Որդիք հարդիւն — օրհնեցէ — ի վասն մեր — հարմարեցաւ,
Անբաւելի — երէն և երբի — ի խոնարարս — պատկեցաւ,
Ոչ մէնէլով — ի հօրէ — ի սուրբ այրի — բողեցաւ:
Այսօր զնծան — երէնս — ի վերաս — մեծապաշտ — աւելեօք,
Եւ արարածք — անասն — զգեցան հանրէրդ — փրկութեան:
Այսօր յայրեն — ընծայեցաւ — չրխարս որդին — Աստուծոյ,
10. Եւ հրեշտակ — բաղնութեան — յերէնից յերէր — վայրիջ եալ:
Այսօր հովաւ — ըստ պետեալ — պարտաւ — անսխալի,
Եւ ըստ հրեշտակի — երգէն — փառք — ի բարչունս — Աստուծոյ:
Ի հօրէ — ծագեցար — լաւասարել — պարտածս,
Արդարութեան — արեգակ — ըստ պէր — փառքս — չեղ,
Ծնուար — ի յայրեն — ընծայեցաւ — Բեթլէհէմ:

- Հովաւ — յայտնեցար — երգըդ գեալ — ի հօգուս:
Եւ մէք — երգեցաւ — որ ի հոսէն — հարմարեցար:
Հ. Անբաւելի — երէն — բողեւ — հօր,
Որ երբ — յատու չան — զյաւաւանս,
20. Եւ երբ — ի փրկութեան — սքեղծաւոր — չաղ,
Ըզէն օրհնէմք — Աստուծ — հարցն մերոյ:
Ծնուար — ի հոսէ — անասն — մեղութեան,
Անբաւելի — և մեր գալով — ոչ մէնէնար — ի հայրախն ծայոյ:
Յնծութեամբ — ասնեցաւ — զնծութեան — չաղ սուրբ,
Որ յայտնեցար — մեղ լոյս — ի լուսոյ,
Եւ լուսով — չաղ — լոյս — լոյսից երս:
Գործքս — ասն — լոյսի — օրհնեցէ,
Եւ բարքս — արարէք — ըստ յաւաւանս:
Ըզէն — ի սրբոյ — հոսէն — օրհնեցէ,
30. Զանճաւելի — զնծութեան — փրկէն — գողեցէ:
մ. Ուրախ լի — Աստուծութեան — յոյս — և փրկութեան — հայր,
Ըզէն — ըստ անուշ — լուսոյ — մեծապաշտնէս:
Ըզէն — լուսոյ — հայր — և հոյս,
Ըզէն — գործքս — ինչոյ — Աստուծոյն,
Զայն — զնծութեամբ — մեծապաշտնէս:
Մայր սուրբ — անարար — լուսոյն,
Հրեշտակայն — օրհնութեամբ — պատաւար — ըզէն — մեծապաշտնէս:
11. Ամենիմաստ — անից հայր — բողմար — ինսմար — անսքեղ — և անբողմար,
Անեղ — և երբ — երբ —
40. Զոր մեր օրհնէն — ասն — անհարմարեցաւ — ըստ յաւաւանս — հրեշտակի:
Որ ինչպարս — և ինչի — հօր,
Աստու — վասն մեր — ծառայի — ինչոյ — ի հոսէն,
Որ էն — ի յաւաւ — փառս — անպէս — զերնոյն,
Ի յայրեն — ինչուն — և ի հոսար — յանբաւելի — բողմար:
Զի հոսէն — հարմարեցաւ — բողմար,
Ենչոյ — ծաղկեալ — ըստ հովիւ — բողմարեցաւ,
Եւ ըստ — հօգուս — երգըդ գեալ,

- Ընդ երկնային—ընդ երկնային—փաստ 'ի բարչանս—Աստուծոյ։
 տ. ձառագայլն—և ինքնարան—և ինքնարան—հոր—բռնող Աստուծո՛,
 50. Զփէլ բարեբա—նեմս անշուղ—փաստ 'ի բարչանս—Աստուծոյ։
 Որ մեայար—'ի մարմնի—անճառապէս—ճշմարիտ Աստուծո՛.
 Որ զանիծից—ըն բարչէր—զոտապարարութիւն—սրբաբա Աստուծո՛։
 մ. Սուրբ—զԱստուծո՛ւմն
 Օրհնութեամբ—մեծապաշտանէմս։
 Աւետարար—հրեշտակ—աւետարանէր
 Ընծանալ Փրկիչն—'ի սրբոյ նաւն։
 Ասէ—սրբի լէր—բնիկնալը,
 58. Քառի—աւեր արանց—է ընդ զից։

Ահաւասիկ այս քերթուածքի տողերը շարականի ճիշտ հետևողութեամբը դասաւորելով նկատում ենք, որ համա-
 չափ անհամաչափ, կանոնաւոր անկանոն, և դոցա խառն
 տողակարգը անխտիր իրարու յաջորդում են։ Եւ թէ անցնենք
 միւս բազմաթիւ շարականներին, նոցա մէջ ևս փոքր ինչ
 տարբերութեամբ նոյն անհամաչափ քերթուածքի ճիւղերը
 պիտի նկատենք։ Սակայն անհամաչափ քերթութեան այդ
 փոխակերպութիւնները հնումը խորհրդով էր կատարվում,
 ինչպէս որ մինչև այժմ նկատեցինք շատ տեղ տողերի և
 անդամների պայմանաւոր դասաւորութիւնները, և այժմ մենք
 տեսնելով մեր առաջ բերած այս օրինակի զանազան փոփո-
 խութիւնները և հետազօտելով՝ նորա մի քանի նշաններից
 այն եզրակացութեան ենք հանգչում, որ քերթողը այս քեր-
 թուածքի մէջ տողերը և անդամները շատ տեղ զիտակցաբար
 է դասաւորում. Ահա մի քանի ասպարոյց։

1—12. տողերը համաչափ են և քառանդամ, որոց ան-
 դամները իւրաքանչիւր տողի մէջ բաղկանում են 4, 3, 4 և 3
 վանդերով։ Սակայն նկատելով 3, 5 և 7 տողերի մէջ համա-
 չափութիւններից զարտուղութիւնները, մեր մէջ երկբայանք
 է ծնանում, թէ արդեօք, քերթողը չիմացաւ, և կամ չըկա-
 րողացաւ առանց որևիցէ զարտուղութեան 12, տող համա-

չափ քերթուածք գրել, թէ գիտութեամբ ներմուծեց այդ
 զարտուղութիւնները. որ և հետազօտելով նկատում ենք զի-
 տակցաբար կատարուած. օրինակ—

Երրորդ տողը „Ծնաւ նոր արքայ—'ի Բեթղեհէմ—քա-
 ղաքի“ թէպէտ և համաչափ վանդեր ունին, բայց այդ տողը
 կրճատ թողեց քերթողը յայտարար նշան կացուցանելու հա-
 մար այդ փոքրիկ տողը այն նորածին մանուկին, որ այդ մի-
 ջոցում գտնվում էր մսուրի մէջ։ Կրճատ և երկայն տողերին
 մի առանձին նշանակութիւն ունենալը այս քերթուածքի
 մէջ հաստատվում են նաև 23 և 39 տողերով, ինչպէս պիտի
 տեսնենք ահա։ Հինգերորդ տողի մէջ երկնի և երկնի հնգավանդ
 անդամը՝ որ պէտքն է եռավանդ լինել, ունի պատճառ,
 այստեղ նկատում ենք սղութեան պայմանաւոր կիրառու-
 թիւնը որ աջողապէս համեմատութեան է դնում Յիսուսին
 երկնի և երկրի անբաւելի զօրութիւնը նորա խանձարուրի
 մէջ գտնուած ժամանակի հետ „ի խանձարուրս պատեցաւ“։
 Այսպէս և 7-երորդ տողի մէջ երկնի և երկնի սղութեան անդամը
 յայտարար նշան է այն անօրինակ և եռանդուն ցնծութեանը՝
 որ այդ միջոցին կատարվում էր երկնքում։ Ուրեմն պէտքն է
 համոզուինք, որ բոլորովին համաչափ են այս տողերը՝ բայց
 այդ երկու սղ անդամները զիտակցաբար գործադրուած. և
 ոչ թէ միայն այստեղ այլև ծննդեան բոլոր շարականների
 մէջ՝ որոնք Մովսէս Խորենացուն են համարվում, ունին
 համաչափ տողեր, ինչպէս չորրորդ աւուր մեծապաշտան
 „Զքեղ կոյս և մայր“, եօթներորդ աւուր „Հրեմիա“ որ երկ-
 անդամ է „Խոնարհեցար 'ի բարձանց“ նոյնպէս և „Ուր-
 խայրն“ և այլն։

18—30 տողերը անհամաչափ են և եռանդամ. բայց
 ինչ է նշանակում արդեօք, այդ բոլոր միակերպ եռանդամ
 տողերի մէջ միակ 23 տողը, որ քառանդամ է։ Այդ նպատա-
 կաւ հետազօտելով նկատում ենք որ քերթողը այդ տողի մէջ
 Յիսուսին հօր ծոցից չմեկնուած ըմբռնելով, նորան հաւա-

սարում է երրորդութեան միւս երկու անձնաւորութեանը հետ, որոյ տողերը ինչպէս նկատում ենք 38 և 40 համարի մէջ, նոյնպէս քառանգամ են: Սակայն 3 և 39 և այլ տողերի մէջ քերթողը Յիսուսին ըմբռնելով իբրև նորածին մանուկ, նորա տողերը կրճատ երկանգամ կամ եռանգամ են թողուած:

Տողերի գիտակցաբար դասաւորութեան նշանը յայտնապէս նկատելի են 38, 39 և 40 համարների մէջ, այստեղ քերթողը կամենալով երրորդութիւնը այս ծննդեան միջոցին նկարագրել իւր խորհրդաւոր տողերով, առաջին տողի մէջ հայրը, երկրորդ տողի մէջ որդին նորածին, երրորդ տողի մէջ հոգին սուրբն է ներգայացնում ըստ կարգին: Աստուածութիւնը, անբաւելին երկնի և երկրի, անպարագրելին, ամենուրեքը, ներգայացնում է 38 և 40 տողերով՝ որոց թէ քառանգամ տողի և թէ ստուար անդամների նմանութեամբ ամենեւին չկան այս քերթուածքի մէջ: Բայց այս միջոցում նորածին Յիսուսի տողը կրճատ է և մանրիկ անդամներով „անեղ—և էից էակ“: Նոյնպէս և տարբեր տողակարգ ունի Յիսուսը 23 երբ տողի մէջ, երբ որ ըմբռնում ենք նորան չմեկնուած հօր ծոցից:

Այստեղ արժան է նսե 'ի նկատի առնուլ բառերի միջաբեկութիւնը, որ ընդհանուր սովորութիւն է դարձած շարականների մէջ, սակայն և այդ ևս ունէր նախնի ժամանակին խորհրդաւոր կիրառութիւն: Այս նկատմամբ 38 տողի մէջ միջաբեկեալ բառն ամե—նից, նկատելով տեսնում ենք, որ դորա տառերի նախընթաց կէս բաժինը գտնվում են 23 տողի Աբա—նի, Միշա, Մեհեյար բառերի մէջ. բայց երկրորդ բաժնի տառերը նից կան 39 տողի աբա—նից բառերի մէջ: Որով կամեցաւ քերթողը իւր համոզումը արտայայտել թէ, ինչպէս աբա—նի, նոյնպէս և Յիսուսը մի անձնաւորութիւն գոյով և միևնոյն ժամանակին թէ անբաժանելի և չմեկնուած էր հօրիցը, և թէ խանձարուրի մէջ պատուած էր իբրև

նորածին մանուկ, որսց ներգայացուցիչքը են 23 և 39 տողերը: Մեր այս կարծիքը կարող էր տարապալման համարուել, եթէ միայն չունենալինք այդ տեսակ բազմաթիւ օրինակներ. ինչպէս արևագալի երգն է, ուր որ բառերը միջաբեկ են լինում այն խորհրդով, որպէս զի սրբոց նահատակների յիշատակը մեզ մտաբերեն, որոնք մարմնով նահատակուած բարի անուն թողեցին այս աշխարհում և հոգւով երկինքը վերացած բարեխօս են լինում առ Աստուած: Ահա նոցա տողերը, որ համաչափանման են:

Ճըգնաւորս—Աստուծոյ—և ժառանգորդս—էրէնից արշայութեան,
Որս փրկաւ—էւաչ զանյաւորս—առնի զանանց—ըս բարութեան,
Բարեխօս—անյէս առ պէս—վասն հանձնից—էրէնից—
Նահապաւիս—պաշտելիս—և սիրելեալս—ի յերէնաւոր հօրէն,
Որս հիշրբէ—յայս ըստ չրիստոսի—արեւմբ չերով—'ի հաշ խաչին: Բ...
Մարտիրոս—յանձնելիս—և օրհան—հոգւոյն շահարկութեան,
Որս յաշէն—յիս հոգւով—հարեայ և—յանձնութեան: Բ...
Գովելիս—աշխարհի—և բաշ չաշիս—վերնոյն պետութեանց,
Որս երանա—ութեան հասնի հասնի—սան զանանց—որդիս հարբիս: Բ...
Կոհաւոր—պապարկս—հանձնից որով և հո—պարեալս ի հասարակութեմ,
Որս փրկա—'իս իսկին—արբիս ընդէնից—զմայլեցո—յիս: Բ...

Այս ամէն տողերի մէջ բոլոր երկու բաժանուած բառերը երկու տեսակ զաղափարի և կամ վիճակի յայտարար նշաններ են հանդիսանում: Զորօրինակ փրկաւ—էւաչ՝ անցաւոր կեանքից դէպ 'ի անանցը փոխադրուիլն է ցուցանում: Միշա—յայս՝ որ նոքա երկու կերպով մկրտուեցան մէկ անգամ ջրով և միւս անգամ արեամբ իւրեանց: Յաշէն—յիս՝ որ նոքա յաղթել են թէ մարմնաւոր կարեացը և թէ հոգեկան ցանկութեանցը: Նոցա Երանու—ութեան մասը յոյժ նախանձելի էին թէ այս և թէ միւս աշխարհումը: Մանուկ էին հասակով և կա—տարեալ իմաստութեամբ, և կաթի փոխա—նակ

իցաւ յա զմայն յոյսիս մամեկտիւնսն զգտաւ զ զմայն
այսմ յաւան մոխրաւորսն միտամբն զգտաւ աքում զո զ
յուսացն զոյս իմ զուսանկարս զ զգտաւորսն զանգաւարս
նախ զիկն զիցմմանկարս զո զոտաւ զո զմայն զոտաւ
մմնա զ յա մայն զգտմանկարս զիկն զո զոտամմնա զոտն
զգտմմնա զոտն զոտաւ զոտաւ զոտաւ զոտաւ զոտաւ զոտաւ
մմնա զոտաւ զոտաւ զոտաւ զոտաւ զոտաւ զոտաւ զոտաւ

ՆԱՐԵԿԱՑՈՅ

ԱՆՀԱՄԱԶԱՓ ՔԵՐԹՈՒԹՅՆԵՐԸ:

Բացի շարականներից անհամաչափ քերթութիւնները իրանց
ժամեն փոխակերպութեամբ գործադրում է և Գրիգոր
Նարեկացին իւր աղօթագրքի, ներբողների, գանձերի և տա-
ղերի մէջ, որոնցից մի քանիսը միայն մինչև այժմ համա-
րուած են տաղաչափութիւն, բայց մնացեալները՝ ոչ: Սակայն
ես այժմ Նարեկացոյ այդ բոլոր երկասիրութիւնները իբրև
տաղաչափութիւն յայտարարելով, հարկաւ պէտքն է որ ընդ-
դիմադրութիւն կրեմ, և իմ այս առարկութեանը իբրև ապա-
ցոյց քերթողական զգալի փաստերը անբաւական համարելով՝
թերևս շոշափական ապացոյցների ¹⁾ պահանջը ևս զգանք:
Այսու ամենայնիւ հարկ է մեզ մեր իմացածը պարզօրէն առաջի
առնել, և ապացուցանել ըստ կարեաց, որ Նարեկեան երկերը
քերթուածք են, և արժանի են ուսումնասիրութեան:

¹⁾ Այսքան զգալի պահանջ նկատում եմ իմ քննադատ Թերզեանցի վերջին
խօսքի մէջ, որ ասում է «Նարեկացոյ... ամբողջ գործը թէ տաղաչափեալ է,
ապացոյցի կարօտ ինչդէր մը է»: Բայց թէ ի՞նչ են իմ առաջ բերած ապացոյցները,
և թէ ի՞նչ արժանիք ունին նոքա, նոյնպէս քննութեան կարօտ ինչդէրներ պէտքն
է համարուին:

Նարեկացոյ ամբողջ աղօթական մատեանը, ներբողները,
գանձերը և տաղերը քերթուածք են համարում ես, և իմ
ապացոյցներս սոքա են: Նախ՝ որ նոցա ոճը մեծ տարբերու-
թիւն ունի, և ամէն փոքր ի շատէ հայագէտ անձն կարող
է խտիր դնել նորա արձակ և քերթուածոյ երկասիրութեանց
մէջ: Նարեկացին որ քաջ հայկաբան է, և մեր բոլոր մատե-
նագրների մէջ առաջնակարգ տեղն ունի, նա՝ պէտքն է մենք
աներկբայ ենթադրենք, որ գիտութեամբ էր գործադրում իւր
քերթուածքների մէջ այն այլատարազ և խորթ ոճը՝ որին
ոմանք զարմացմամբ և ոմանք դժկամակութեամբ են վերա-
բերվում մինչև ցայսօր. բայց նոյն Նարեկացին ականերև նկա-
տում ենք, որ խրատական և երգոց երգոյն մեկնողական ար-
ձակ գրուածքների մէջ բոլորովին ընդել և սահուն հայկա-
բանութեամբ է վարվում, որ ոչինչ տարբերութիւն չունի
թարգմանչաց ոսկեղենիկ և պարզ բարբառից: Ուրեմն պէտքն
է եզրակացնել, որ Նարեկացին գիտակցաբար էր գործ դնում
իւր վսեմ և գերապանծ ոճը իւր քերթուածքների մէջ, որ
այդպիսի խտրութիւնը առհասարակ ընդունուած է մի քանի
հին և նոր քերթողների մէջ, ինչպէս որ և նոյն իսկ Բագրա-
տունին՝ որ իւր արձակ գրուածքների մէջ քաջակիրթ և
ախորժ հայկաբան է, բայց իւր քերթուածքների վերայ մի
առանձին ջանք է գործ դնում, որ լինէին մանուածապատ
և գերապանծ:

Եւ ինչո՞ւ Նարեկացոյ ոճը մեր մէջ կասկած յարուցանե-
լով՝ թէ մի գուցէ նոքա քերթուածքներ են, և այդ դիտմամբ
հետաքոտելով նորա քերթողական երկասիրութիւնները՝ իսկոյն
մեր աչքին է կպչում մի յայտնի տաղաչափական նշան, այն
է հնգավանգ անդամների այնքան չափազանց առատութիւնը,
որ նոցա նմանութեամբ անկարելի է գտնել մի այլ արձակ
գրուածքի մէջ: Նաև երբեմն մենք ստիպուած ենք լինում
նորա անդամները և տողերը տրոհելով ընթեռնուլ, որով-
հետև բացի հնգավանգ անդամների յորդութիւնից, նորա մէջ

կան ստեպ կրկնութիւնք զանազան տողակարգութեամբ, և երբեմն հանդիպում ենք այնպիսի հատուածների՝ որոց քերթուածքը գրէթէ մերձենում են համաչափութեան: Այսպիսի տաղաչափական նշանները բաւական են մեզ համոզելու, որ Նարեկացոյ աղօթքները, ներբողները և գանձերը ևս տաղաչափութիւնք են, ինչպէս որ սովորաբար տաղաչափութիւնք են համարվում սորա տաղերը *Ժողովոյն* „Աչքն ծով 'ի ծով“ *Քառանգից, Հաճարչման և Հոգւոյ գալարեան* և այլն: Եւ հետաքրքրական է իմանալ թէ Նարեկացոյ քննաբանները, որոնք նորա այս ինչ տաղը և կամ այն ինչ հատուածը տաղաչափութիւն համարելով տողակարգում են, թէ՛նչու պիտի ժխտեն նորա միւս երկերի տաղաչափութիւնը, երբ որ ակնյայտնի նկատում ենք նոցա մէջ այնպիսի տաղաչափական հաւաստիք, որոնք աւելի ևս աներկբայելի են կացուցանում նոցա ոտքերը: Այն անտեղի համարումը՝ որ ունին ոմանք մեր հին քերթողների վերաբերմամբ, թէ նոքա փոխ առօրին մի քանի տող ոտանաւոր և յետոյ մի քանի տող արձակ գրելով էին շարունակում իրանց քերթուածները, ես այդպիսի բասրանքները ինչպէս շարականների նոյնպէս և Նարեկացոյ վերայ շփել անիրաւացի եմ համարում, աւելի այն մասին որ Նարեկեան քերթողի մէջ նկատում ենք գերօրինակ հմտութիւն և ճշմարիտ քերթողական ոգի, և ինչպէս կաբելի է մեղադիր լինել նորան մի այնպիսի թերութեան մէջ, որ նորավարժներն անգամ նոյնը չեն համաձայնուիլ գործելու: Կարելի է կարծում են թէ հին քերթողները մեր այժմեան աշուղների պէս վէպեր էին պատմում երբեմն արձակ և երբեմն տաղաչափեալ, սակայն Աշուղների վէպերն ևս այդքան թերամտութեամբ չեն յօրինվում, որովհետեւ նոքա վիպական պատմական մասը միշտ արձակ են պատմում, բայց երգերը միշտ տաղաչափուած են և յարմարուած երաժշտական եղանակի, և երգվում են բարձր ձայնով, որոնք և յայտնապէս տարբերվում են արձակ պատմութիւններից:

Երբոր Նարեկեան քերթողը իւր քերթուածների անուանակոչութեամբ ևս կամեցաւ յայտ առնել՝ որ իւր յօրինուածքը տաղաչափութիւնք են. որովհետեւ նորա քերթուածների վերնագրերը շատ տեղ „երգ գրիգորի“ են բաղհիւսում, և ամբողջ աղօթագիրքը նա անուանում է „մատեան ողբերգական“ որ նշանակում է այնպիսի երգ՝ որ ողբական է: Նարեկացոյ քերթուածքների թէ անուանակոչութեան և թէ յօրինուածութեան բնաւորութիւնից կարելի է մականբերել, որ քերթողը իւր մանր երգերը որևէ երաժշտական եղանակի էր յարմարում, բայց աղօթքները հաւանական է թէ ընթերցանվում էին որևէ եղանակաւոր ձայնիւ այնքան ազատութեամբ, ինչքան որ նոցա աղօթական և տաղաչափական ազատ պայմանները կրներէին: Եւ եթէ փոքր ի շատէ համոզեցուցիչ են մեր փաստերը, որ առաջ բերած ունինք մինչև այժմ, թէ երգերը բացառապէս տաղաչափվում էին հնումը մեր մէջ, այդ գիտմամբ ևս պիտի տաղաչափեալ համարուին և Նարեկեան այն ամեն քերթուածները որոնք երգ են անուանվում և ունին տաղաչափական նշաններ:

Զարբոյր՝ մեր վերոյիշատակեալ փաստերը կարող էին լինել անհաստատ և անհաւանական, եթէ որ չկարողանայինք Նարեկեան քերթուածների նոյն իսկ տողերը և անդամները և նոցա դասաւորութեան կարգը որոշել: Այսպիսի խուզարկութեան ձեռնամուխ լինելով այստեղ, ոչ եթէ Նարեկեան բոլոր քերթուածները մի առ մի պիտի զննութեան առնուինք, որն մեզ համար անկարելի է, այլ պիտի ջանանք միայն հաստատուն տաղաչափական նշաններ որոնել. որով և մեր ընդհանուր հետեւութիւնը կարող է լինել վաւերական: Այս մասին մենք ընտրում ենք Նարեկացոյ աղօթագիրքը՝ որն նորա քերթուածքների պարագլուխը և նշանաւորն է, և որոյ քերթողական սկզբնաւորութիւնը և տողակարգը անվիճելի կացուցանելով՝ հետեւեալ աղօթական գլխակարգութիւնքը ևս պիտի նոյն եղանակաւ տաղաչափեալ համարել:

Նարեկեան աղօթական ողբերգութեան սկզբում մենք գտնում ենք մի նախերգ «Դրութիւնք յողորմութեան» վերնագրով, որի կազմութիւնը այնքան օտարախորթ է և մանուածապատ, որ ամեն ոք ականջ ալիտի հրաժեշտ տար նորա քննութիւնից, եթէ միայն մի քերթողական հանգոյց վարանման տեղիք տալով չկասեցնէր մեզ: Այդ հանգոյցը «մատեան ողբերգական ասացեալ» բառերն են, որ մեր մէջ հատաքրքրութիւն է շարժում հետազօտելու, թէ քինչ նսլատակաւ արդեօք քերթողը այդ սխալը գործեց, որովհետեւ ոչ եթէ հապեան ասացաւ, այլ հապեան Գրեալ էր պատշաճում, ուրեմն կամ յայտնի վրիպակ կայ այստեղ և կամ մի թագուն խորհուրդ: Եւ արդարեւ այդ խորհրդաւոր վրիպակը առաջնորդ առնելով հնարաւոր է լինում մեզ այդ նախերգը ընթեռնուլ և 'ի ներքուստ 'ի վեր, որով և բացվում է մեր առաջին Նարեկացոյ ճարպիկ և քերթողական գծագրութիւնը և նորա քերթուածքի գիտակցաբար տողակարգութիւնը:

Տողակարգելով այդ նախերգը՝ նախ և առաջ նկատելի են մեզ խորհրդաւոր պատկերագրութիւն, որովհետեւ այդ նախերգը տողակարգելով անփոփոխ վերուստ 'ի վայր՝ մեր առաջին խաչափայտն է գծագրվում, բայց ներքուստ 'ի վեր տողակարգութեամբ խաչեցեալ Յիսուսը: Բ. նկատելի են խորհրդաւոր տողակարգ և նոցա պայմանաւոր կիրառութիւնքը, որովհետեւ այդ նախերգի տողերը թուով հաւասար են քերթողի անուանական տառերի թուոյն հետ: «Դրիգորի Նարեկայ վանից վանականի»: Եւ բաց 'ի գորանից այդ չորս անուանական բառերի թուով նկատում ենք որ քերթուածը ևս չորս մասի է բաժանուած, և որոց իւրաքանչիւր մասը որեւիցէ լայտարար նշաններով յարաբերութիւն ունին իրանց հանգիպահայեաց անուանական բառերի հետ: Գ. Այդ փոքրիկ քերթողական հատուածի մէջ նկատում ենք զործագրուած անհամաչափ քերթութեան ամեն տեսակ տողերը և անդամները, թէպէտ և ոչ այնքան խառն դասաւորուած, ինչպէս կան

նորա միւս քերթուածներում: Ուրեմն այդ նախերգը եթէ մեր երեւակայութեան մէջ վերացականապէս դրոշմում է խաչն ու խաչեցեալը, միւս կողմից էլ մի քերթողական նախագիծ է մեզ համար հանդիսանում, որով և ուսանում ենք, որ անհամաչափ քերթութեանց մէջ անդամներ կարող են մուտ գործել մէկից մինչև վեց վանդերով, և նոցա տողերը կարող են լինել կամ միանգամ, կամ եռանգամ և կամ քառանգամ դասաւորութեամբ:

Այժմ տողակարգենք Նարեկացոյ աղօթական նախերգը երկու պատկերի մէջ, մէկն վերուստ 'ի վայր, և միւսն ներքուստ 'ի վեր տողակարգութեամբ. և ըստ իս անվիճելի է այս քերթուածքի այսպիսի տողակարգը, որովհետեւ ոչ եթէ միայն նոցա բնական առողջանութիւնը, այլ և անուանական տառերի թիւը և իրարու մէջ ունեցած պայմանաւոր յարակցութիւնը նոյնն են հաստատում, ինչպէս որ պիտի բացատրենք ահա:

դասեր 1.

Գրութիւնս յոգնութեանս
 Բանի օգտաւորաց
 Ապաշտանաց
 Խրատաց անիւն
 Սոփանաց
 Զըշտանաց
 Կանանց
 Կենաց
 Կանաւորութեամբ յանձնաւորութեանց
 Աներեւոյնից յայտնութեանց
 Մեղանաց խոստովանութեանց
 Յուսմանս փառանքաց
 Տարածմանս ծածկելոյ
 Սղեղանիս զբրատիս Վերայ անթշիւանաց
 Տեղիս աղբակիւնս յաւայ անտեսանաց
 Հնարաւորութիւնս բարձրանանց երկնայ վասնփիյ
 Ի դիմաց իտեաց
 Ամենից բնութեանց
 Ասիկիս արարատեաց
 Պարտաւորս աշտից
 Ի խնդրոյ
 Հայցմանց
 Հարց
 Միանշանց
 Եւ բարձրաց
 Անարարանաց
 Աստուծոյ
 Մարտն
 Ոչ բերգան
 Գրեգորի
 Նարեկայ վանից
 Վանանի

Ահաւասիկ այս հանդիպահայեաց քերթողական պատկերի մէջ, որ խաչափայտն է ներկայացնում, ընթեռնելով «ասացեալ մատեան ողբերգական», նկատում ենք որ չեն յարմարվում, ինչպէս ասացինք. և զգալով որ անդրադարձ ընթերցանութեան բանալին այստեղ է գտանվում, սկիզբն ենք առնում «մատեան ողբերգական» բառերից, որովհետեւ դժբա են որ ըմբոստ են յարաբերութեամբ աստուծոյ միակ զերբայի հետ: Սկսանելով «մատեան ողբերգական» և դորա յաջորդող անուանական բառերն «Գրեգորի Նարեկայ Վանից Վանականի» տարածանելով ամբողջ քերթուածքի վերայ, նկատում ենք որ ոչ եթէ միայն քերթուածքի իւրաքանչիւր տողերը հաւասար են այդ անուանական տառերի թուոյն հետ, այլև այդ քերթուածքը չորս մասի բաժանած՝ նորա ամեն մի մասը որեւիցէ խորհրդաւոր կապ ունին հաստատած իրանց համապատասխանող անուանական բառերի հետ: Ահաւասիկ և այդ անդրադարձ տողակարգը՝ որոյ սկիզբն է հարեան ողբերգան, բայց յաջորդ տողերը հետևում են իրանց անուանական բառերին՝ որ պիտի նախ Գրեգորի յետոյ Նարեկայ յետոյ Վանից հոսակ յետոյ Վանանի մասերը հետզհետէ տողակարգել:

յարդարելուց յետոյ ասպա դառնում է բուն աղօթագրքին, և մեզ հարկ է այստեղ նոյն իսկ առաջին ողբերգի մէջ որոնել տաղաչափական նշաններ՝ եթէ որ նորա այս գիրքը ամբողջապէս քերթուածք ենք համարում: Եւ արդարեւ այս առաջին գլուխը համեմատած գրքի ամբողջութեանը հետ, աւելի ևս արձակ շարագրութեան նմանութիւն ունի, որովհետեւ միւս գլխների մէջ քերթողական տողակարգը շատ անգամ որոշուած են կրկնութեան և կամ որևիցէ նմանաձայնութեան միջոցով, բայց աղօթագրքի սկզբնաւորութիւնը այդքան բացորոշ նշան չունի. միայն թէ մենք նկատում ենք նորա մէջ մի գիտակցաբար ներմուծուած վրիպակ՝ որ է զերբայն առաջին որն պէտքն է, բայ լինէր, ինչպէս շարագրութեան կարգն է ցուցանում: Եւ այդ քերթողական վրիպակը հետազօտելով պարզվում է նարեկեան քերթողի ճարտարարուեստ և խորհրդաւոր քերթուածքը իւր այդ աղօթական սկզբնաւորութեան մէջ: Նարեկացին Խաչն ու Խաչեցեալը իւր երևակայութեան մէջ քերթողապէս արձանացնելուց յետոյ և երախտապարտ համարելով իւր մարդկային չնչին գոյութիւնը աստուածային այդ մեծ զոհաբերութեան հանդէպ, իւր աղօթքների այս առաջին գլխի մէջ ուխտում է անձնանուէր լինել Աստուծոյն: Եւ ինչպէս որ Յիսուսը Խաչին վերայ պատարագուեց մեզ համար, ինքն էլ Աստուծոյ համար իւր անձը իմացականապէս ողջակէզ է մատուցանում, որոյ խարոյկը իւր անձին թախծութեան հօւրն է, զոհաբերութիւնը իւր մտաւոր տուջորման ճենճերոյ պտուղն է, (որ է իւր աղօթագիրքը), և բուրվառաւ խունկի մատուցարանը իւր վերապատուող կամքն է: Որ և այս մասին խնդրում է Աստուածանից որ իւր այս աննիւթական ողջակէզը աւելի ևս ընդունելի լինէր քան ամեն նիւթաւոր և բոլորապտուղ պատարագներ: Եւ որպէսզի իւր այս ուխտի դաշը հաստատուն լինէր Աստուծոյ հետ, Աղօթագրքի այս առաջին գլխի մէջ տարածանում է քերթուածքի վերայ իւր անուանական տառերը այսպիսի բովանդակութեամբ, «Գրիգորի է պատարագս այս»: Ահաւասիկ այդ քերթուածքի տողակարգը:

	ԲԱՆ ԱՌԱՋԻՆ	1
Մ	Ի ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԻՑ—ԽՕՍԲ ԸՆԴ ԱՍՏՈՒԾՈՅ	2
Փ	Ձայն հասաչանայ	3
Շ	Հէծաւեան սրբի	4
Չ	Ողբաց աղաղակի	5
Պ	Քեղ—Վերնչայեմ—Տեաղ ըր գաղանայ,	6
Պ	Եւ հապուցեալ երեալ—Ի հոս Լախճաւեան—անչին պաշտման	7
Պ	Ըղպարաղ—ըշ չիւ ճէնճերոյ—աստուծու հապա	8
(Չ)	Բարկաւաւ—հաւաւ—աստուծու (ի) առ իւր:	9
Յ	Այլ հապուցեալ—հապեալ, գլխաւ,	10
Խ	Քան ի պապարագն—Բարապարաղ	11
Պ	Սապուցեալ—ծիւցն Բարաւեան.	12
Պ	Ընչաւ—ըղաւաւաւաւաւաւ	13
Պ	Բանիւյս յորաւած,	14
Պ	Քեղ ի հաւաւեան,	15
Պ	Եւ Դ ի Բարիւրեան:	16
Պ	Ելչեմ—Ի խորոյ ապի—ըղ գաւաւեան խորըր—Գանիւր անեւիւ	17
Պ	Վաղ լաղակի—Ժամանել առ իւր—	18
Պ	(Կաճաւորայան նաւը—Բանայան դահա	19
Պ	Ողջակէզ եալ—ըղաւեաւ Ժապար	20
Պ	Որ յիւն է—պապարագաւեան:	21

Հարկ է 'ի նկատի առնուլ այս պատկերի մէջ քերթողական գծագրութեան մեծ ճարտարութիւնը՝ որի նմանութեամբ շատ քիչերն ենք նկատում: Նայիր ահա 3—16. տողերը, որ աղօթարար մարդկային պատկեր է ներգայացնում ոտքի վերայ կանգուն, որոյ գլուխը, մարմինը, զգեստը նշմարելի են և երկու ձեռքերը երկու կողմից կարկառած 7-րդ տողի մէջ՝ բազկատարած աղօթում է: Աւելի որոշակի գծագրում են ոտքերը, որոնց յօդուածներից լետոյ (բանիցս յօդուած) նկատում ենք 15 և 16 տողերի մէջ իրարու մօտ սեղմուած երկու ոտքերը՝ ինչպէս նոցա նմանաձայնութիւնը և ձայնայանքն են ցուցանում: Ոտքերի այսպիսի գիտակցաբար գծագրութիւնը նկատեցինք և նախընթաց օրինակի Կանոնայ, Կենաց, տողերի մէջ, ուր որ ամփոփուած էին Յիսուսի բեւեռած ոտքերը: Այս աղօթարարը Նարեկացին ինքն է, այստեղ քերթողը կամենում է իւր կուսակրօնութեան ուխտը գծագրութեամբ ևս վաւերացնել: Տես ահա, որ այսպիսի բազկատարած աղօթարարութեան միջոցին աւանդում է նա իւր Հոգին, որոյ յայտարար նշանը գտնում ենք 9-որդ տողի մէջ՝ որն ուղիղ մարդկային սիրտն է ներգայացնում: Այստեղ Աստուծոյ գերբայի վերայ անհրաժեշտ հարկ կայ բայանալու, այս պահանջը լցուցանելու համար նորա (ի) տառը (որ Հոգւոյ ներգայացուցիչն է), դուրս ելանելով՝ նորա փոխարէն հանդիպահայեաց Գրիգորի անուանական բառից (ի) տառը պիտի փոխ առնու, որով և 9-որդ տողը առանց էլ վանգի պիտի ընթեռնուենք այսպէս—

Բարևաբան — Կանոնայ — աստուծոյ աստուծոյ:

Սակայն անուանական բառերն էլ ջլատուած չեն մնում, որովհետեւ 'ի նախդիրը 'ի վերուստ ընդունելով՝ որն վերջի յարութեան նշանն է, պիտի ընթեռնուենք:

'ի Գրիգորի պատարագս այս:

Այսպիսի գծագրութեամբ մեզ զգալի է լինում Նարեկացոյ

ուխտը, որ ամեն տեսակ ղրկանքներ կրելով, և միշտ այսպիսի ջերմեռանդ աղօթարարութեամբ պիտի աւանդէ իւր Հոգին՝ նուիրելով իւր անձը Աստուծոյն մինչև 'ի վախճան կենաց:

Աւելի ուշագրութեան արժանի են այս քերթուածքի մէջ և այն յայտարար նշանները՝ որով արտայայտում է թէ ինչ են դառնում իրանից լետոյ իւր Հոգին և մարմինը: Իւր Հոգին աւանդելուց լետոյ նորա մարմինը նկատում ենք տարածուած գետնի վերայ 17-րդ տողի մէջ, այստեղ Հոգոյ բացակայութիւնը արտայայտուած է խորհրդով— դակիր բառի միջաբեկութեամբ, և ել մարմնոյ ներգայացուցիչը նկատում ենք այս տողի սկզբում ելչէ բայի մէջ: Սակայն նկատում ենք գերեզմանը ևս փորուած վերջին երեք փակագծեալ տողերի մէջ, այստեղ իջեցրուած է իւր պատարագեալ մարմինը՝ որ ճարպոյ պարարտութեան զօրութեամբ ողջակիզեալ՝ բանական զոհի նուէրն է, բայց Հոգին ոչ այնքան պարզ աօք, այլ միայն մտքով ենք իմանում որ համբարձուեց երկինքը: Եւ այս փոխադրութիւնը զգալի է լինում մեզ 17. և 2. տողերի իրարու նմանութեամբը. որովհետեւ 17-րդ ամբողջ տողը նոյն իմաստն ունի ինչ որ 2-րդ տողի նախընթաց անդամն 'ի Խորոյ պիտի: Եւ այդ 2-րդ տողը, ինչպէս պիտի նկատենք, վերին Հոգեկան կայարանն է ներգայացնում, ուր որ պիտի փոխադրուին Հոգիքը: Այս երկրորդ կայարանը փոխադրուած Հոգին (ի) տառի ձևակերպութեամբ նկատում ենք կրկին վերագարձած Գրիգորի մօտ ('ի Գրիգորի պատարագս այս) որն պէտքն է տեղի ունենայ վերջին յարութեան օրը. և այս մասին էլ այս աղօթական քերթուածքի մնացեալ բոլոր տողերը վերջին դատաւանի համար են ակնարկում այսպիսի բովանդակութեամբ:

Եւ 'ի դէպ — ի՞նչ ընդ աստ — Խառնեալ աղէքս — Կրօնք,

Մի ելլել — Դժբախտ — Կենաց — Դժբախտ — Յիսուս,

Բայ Բողոքէլոյն — Եստեայ — Եւ զանիւս — Եւ Բողոքէլոյն:

Տաղաւալի հէղ—երեւելի:
 Զոր տաւ—Եօթանասէրորդի—երկրորդի—սաղմունս աղբէ:
 Այլ իբր զԵօթանասէրորդի—Եօթանասէր—ի խորանին—Սելովայ
 Զոր Իսաակըն—Իսաակըն—նորագեաց
 Տաղաւալի—հոգեւորութեան—ի գերաւելեան—որոշելոյ,
 Որ ի վերստին գիւս—հորաւելայ հոգեւոր—առաջի,
 Ընդունելի—հոգեւոր—հոգեւոր շնորհ:

Այսպէս այս առաջին ողբերգը մինչև վերջը ահաւոր դատաստանի համար է խորհրդածում, և այժմէն ծնանում է քերթողի մէջ հարկից յարաւորութեան: Եւ ոչ եթէ միայն այս, այլ և բոլոր աղօթագիրքը հաւաստեալ պիտի կարծել, որ խորհրդաւոր տողակարգ ունին, և որոյ վերայ մեծ աշխատութիւն գործ գրաւ քերթողը նուիրական տքնութեամբ:

Վերջորդի իւրաքանչիւր աղօթական գլխի համար ևս քերթողը մեզ նախագգուշութիւն է տալիս, որ նոքա քերթուածք են, համաչափ վերնագիր յօրինելով: Արդէն մեր ասածներից պիտի եզրակացնենք, որ աղօթագրքի իւրաքանչիւր գլխում եղած վերնագրերը երկնքի յայտարար նշաններն են, որին և գծագրեալ աղօթարարը ուղղած լինելով իւր գէմքը աղօթում էր. այդ վերնագիրը երկրորդ գլխից սկսած քառատող քերթուածքով է կազմվում երկանդամ տողերով և հնգավանգ անդամներով, որոնք գրեթէ համաչափութեան մերձենում են: Ահաւասիկ և այդ տողերը:

1) Բան երկրորդ—վերստին յաւելում

Վերջին հեծումներ—նորին հրաշքի

Առ նայն աշ երս—հաղթանայ բանի:

Ի խորոյ սրբից—խառն ընդ Աստուծոյ:

1) Այս առաջին տողի նախընթաց անգամը պէտք է լրութիւն ստանայ առջին մի գլխում միայն թուահամարի փոփոխութիւն կրելով և կրկնելով բան երկրորդ, բան չորրորդ, և այլն:

Խորհրդաւոր տողակարգը այս քառեակ տողերի մէջ այն է, որ քերթողը կամենում է սորանով երկինքը ներգայացնել: Իւր նախերգի մէջ խաչեցեալ Յիսուսը՝ նկատում ենք առաջին գլխի մէջ իբրև բան Աստուծոյ յարուցեալ, բայց երկրորդ գլխից յետոյ իբրև համբարձեալ իւր անբաժանելի երրորդութեամբը գտնվում է այս քերթուածքի վերևում, որն երկնքի վերին աստուածային կայարանն է նշանակում: Բայց վերջին տողը այստեղ երկնքի ցածր կայարանն է (ի խորոց սրտից), ուր տեղ հաւաքվում են հոգիքը մինչև վերջին դատաստանը: Նարեկացոյ այս տողերին մեր այսպիսի բացատրութիւնը իբրև ապացոյց կարող են լինել պատարագի քառատող երգերը, որոնք ուղղուած են հօր, որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ, ուր որ վերջին չորրորդ տողերը միշտ վերաբերում են մեզ երկրաւորացս, և այնտեղ մասնաւորապէս խնդրում է Աստուածանից, որ հանգուցանէ մեր ննջեցելոց հոգիքը: Միևնոյն այս գաղափարով էլ Նարեկացին է վարվում, և իւր հոգւոյ կայարանը երևակայում է չորրորդ տողի մէջ՝ որտեղից (Ի) հոգեկան մասնիկ՝ Գրիգորը ընդունելով պիտի յարութիւն առնէ վերջին դատաստանի օրը: Ահաւասիկ իւրաքանչիւր աղօթող դէպ ի այս երկնակամարը պիտի վերառաքէ իւր հեծութիւնները, աղերսները և մաղթանքները, ինչպէս որ ընթեռնում ենք վերոյգրեալ քառատող քերթուածքի մէջ:

Եթէ կարողացի զգալի կացուցանել Նարեկեան քերթողի մեծ չարչարանքը և մտատանջութիւնը որ կրել է նա իւր խորհրդաւոր քերթուածքների պատճառաւ, և կամ եթէ շօշափելի է մեզ արդէն նորա ինքնայօժար խաչելութեան կողը՝ որ պարզ աչօք նկատեցինք նախերգի և աղօթական սկզբնաւորութեան այն նրբամիտ տողադասութիւնների մէջ, այդքանեաւ պիտի բաւականանանք արդէն, որովհետեւ գրեթէ ստիպուած են շատ անգամ խորամուկ եղալ նախնեաց տաղաչափական գաղտնիքը բացատրելու բաղձանքով՝ հետազօտել նաև նոցա կրօնական գաղափարները՝ որոնք սուրբ հարց մեկնողանան գրքերի վերա-

բերեալ գործեր էին: Սակայն Հարկ է այստեղ իբրև Եօթնէրորդ
ապացոյց առաջ բերել Նարեկեան աղօթագրքից զանազան
տողադասութեանց մի քանի օրինակներ ևս առանց Հպելու
նոցա խորհրդաւոր կազմութեանը, միայն տողակարգելով բնա-
կան առողանութեան Հետևողութեամբ: Եւ այս մասին Հարկ
է նախապէս իմանալ, որ Նարեկացին իւր քերթուածքները
զգալի կացուցանելու Համար յաճախ գիմուծ է իւր սովորա-
կան կրկնութեան ոճոյն, որոց մէջ և գործադրուծ է զանա-
զան քերթողական տողակարգներ, բայց առանց կրկնութեան
նորա քերթուածքները միշտ խառն տողակարգ ունին. Եւ
ահաւասիկ նորա աղօթագրքից այս մի քանի օրինակները:

Միանգամ տողակարգի օրինակ գլ. Գ.

Հասարկ հոգեւոյ հոյ,
Օտար Տիւր-Լեւոնց սէր,
Անէրիբոյ խոստումն,
Ծածկոյլ յանկուի,
Զգեստ անհարկոյ,
Օրոյ Բաշ չալի,
Զարտ փառաց,
Զեւրնիւրա մեծ... Խալցն,

Երկանգամ տողակարգ գլ. Լ.

Ընթանալիս երիւր—յերիւրն չեւն,
Մինն արեւմբ—և մեւն հաւմբ.
Երիւր Բարսեղոյս—հաւմանաւսբ,
Մինն խնկով—և մեւն ճեւճերիւ.
Միտաւանիս իրիւն—իրաւորանիս հաւոյ,
Մինն հող յաւ—և մեւն դաւանութեմբ.
Բաժանիս զպգ—աւ երիւր Բարսեղոյս,
Մինն արարար—և մեւն ծրծումբ:
Տաշաք իրեղեւոյս—ի ծալոյս հաւանց,
Մինն գիւնի—և մեւն լեղի... Խալցն:

Եռանգամ տողակարգ. գլ. ԻԶ. և ԻԸ.

Անբարեխոս հաղեալ—ի դաւանա—դաւան արգելանի,
Հեծումն և ժառանգ—յաւոյ ճաշակեալ—յաննշոյլ Բանդի,
Անապաւեն արանջեալ—անլեռաշ—համ աղորմելի,
Այլ յեղանակ—ինչ աշխատանց—ասարաւս Կնիւնի,
Փոխարեւոյս—առլին Բարբառով—հոժ Կնիւնի,
Կարգարեւոյս—շրջաբերութեմբ—ի նոյն պայմանի,
Անհաւանան—Լիւ խորհրդանիս—երիւնի արանջելի: Խալցն
Ո՛վ ոչ—ի հարեւանի մեղա—և ոչ զըլ ջալաւ,
Ո՛վ ոչ—զալ ջալաւ—և ոչ մահաւոյ...
Ո՛վ ոչ անկաւ—ի Բարբառութեմբ—և ոչ ընդաւան,
Ո՛վ ոչ—հարոյս մեծութեմբ—և ոչ աշխատանց,
Ո՛վ ոչ հաղեւոյս—ի շնորհի փառաց—և ոչ աշխատանց... Խալցն:

Քառանգամ տողակարգ. գլ. ԺԲ. ԻԲ. և ԻԿ.

Ընթալ հող յրաւութեմբ—Տէր Աստուած Հրոյս—դաւանաւոյ իս—զաշխատան,
Մարիւր—գըլութեմբ—աւ դաւանութեմբ—և ոչ դիմաւ.
Փարաւաւ—մեծապարգիւ—զաշխատան—արեւութեմբ.
Բարձ յինէն—աղորմած—զաշխատան—ծաւալութեմբ.
Անշրջաւոյս—հաւանաւոյ—զաշխատան—լըլութեմբ... Խալցն
Այլ ուն չիս խանանիս—հարծրեւոյս—անշաղկապ—արշակեւանան,
Յոլանան—անհամբոյս—զաշխատան—և անլըլութեմբ,
Երիւր—աղորման—անաղաչան—և անլարժանի,
Մարտիւր—հաւանութեմբ—արաւարտան—և իրաւանի... Խալցն:
Մեղալ—երաւարտալըլ—հաւանութեմբ—զաշխատան մեղալ,
Մեղալ—հարմոյ չեւն—յոգի հարեւոյ—յիմարտ մեղալ,
Մեղալ—ի հոյս աստուածան—ինչեւ արեւութեմբ—զաշխատան մեղալ...
Մեղալ—արարտանալ—անկեւորան հաւան—զաշխատան մեղալ...

Համաչափանման տողեր գլ. Գ.

Երեւ—չեւն հաւաւ—խնկով հաւարեղեւոյ—աւ Կնիւ համբարչի,
Հաւալ մաւոյ—ընդ իմն չալի—և աշխատանց աշխատանց—յաւալ հաւաւեւոյ

Ելե՛—պաշտպանիս—բարձրադիրս—ընդ իմ երկնային,
 Լիյի՛—և ինչ քան—և զաւրս սորին—հըրինն նաւերեալ:
 Ելե՛—հոյնաբարս—ձրստանալեան—Տեղէ՛ յապահի,
 Այսու արջանէ՛—պաշտպանեցելով—աշխատանքս—տարջեալ հաւաքային:
 Ելե՛—յաւային չգործան—սուսերէն յանցանալ—հարեալ հըրեային,
 Կըցեայի՛ դարձեալ—մեռանգործ հոյն—անհաշիւի—բարձր պաշտպանութեալ:
 Ելե՛—ձրստանգ հոյն—անցանալ յաւայ—դէպ պաշտպանեցի,
 Գըրեցի՛ փրկալեան—սուս—'ի յոյն—հընալ յաշխալեան—սու քեզ հեյոյնի:

Խառն տողակարգ. գլ. փ.

Ե—արդ—ընդ ախպայելայն—աստիճանս հարձայն
 Բարդաւալեանէ—հոգեւոյն ձրստանգաւ—և էս պաշտպան,
 Տէր Ելե՛ հոյն—հարաւ էս դէպ սըրբել:
 Ընդ աշխատայ—ըն նեղելայ—հըրապիշելն—խորխորանէ՛,
 Մեծաշխատն—չայնիս հաւաքէն.

Ոչ արդի,

Անանանէ՛ Դաւիթ,

Այլ ծըռանդ—էնդ Ասործայ—դաւանէն.

Ոչ մայն սաբբի հընէն,

Որ ձարդապետայն է—պապիս հարձաղանէ—դիւն փաշելայ,

Այլ Տէր—երկնի և երկրի—հաւաքան:

Ոչ չեռնելդ—մայն չգործէ—հաւաքաւալեան,

Ով բարեգաւը—Աստուած մերչաւոր,

Այլ 'ի բոյեայ—գուրմ մեջոյս—մեծաւ աննիս՛,

Զարեւ չա բանիդ—սու իմ բժշկաւալեան—... Խայն:

Սոքա են մեր ապացոյցները Նարեկեան քերթուածների վերաբերութեամբ, որոնք աւելի ևս մանրամասն մեկնաբանեցինք այստեղ ակներև կացուցանելու համար մեր համոզումները. բայց թէ ինչ են մեր հակառակորդների կարծիքները այն ամենայն խորհրդաւոր տողակարգութեանց մասին՝ որոց շնորհիւ հնար եղաւ մեզ որոշել նախնի տաղաչափու-

թեանց անդամները և տողերը, և կամ թէ այն ո՞ր հատուածներն են Նարեկեան քերթուածքների մէջ, որոց մի քանի տողը քերթուածք է, մնացեալը արձակ շարագիր, և կամ թէ ինչ փաստերի վերայ հիմնաւորուած են թաղրում են որ մեր նախնիքը փոխ առ փոխ մի քանի տող ոտանաւոր և մի քանի տող արձակ շարագրելով էին շարունակում իրանց երկասիրութիւնները: Այդ ամենի համար դեռ բացորոշ պատասխաններ չունինք, և անկարելի է սպասել այնպիսի քննադատներից, որոնք սովոր են անբացայայտ և անհիմն առաջարկով 'ի չիք դարձուցանել ամեն յայտնի և հիմնաւոր առաջականք:

Բայց թէ ի՞նչ եղանակաւ էին յօրինվում Հայոց տաղա-
չափական տողերը նախնի ժամանակին. այդ երկբայանաց
անվրէպ լուծումն կարող ենք գտնել, եթէ ողջմտութեամբ
'ի նկատի առնուենք Հայոց բարբառի այն անվիճելի յատկու-
թիւնը, որ ոչ թափառող շեշտեր ունի իւր բառերի վերայ,
և ոչ սուղ և երկար ձայնաւոր տառեր, ուրեմն Հին Հայոց
քերթողները իրանց տաղաչափական անդամների մէջ ներ-
դաշնակութիւն որոնելու գիտմամբ՝ հարկ էր որ բացառապէս
գիմէին իրանց բնական առողանութեանը, և իրանց տաղերի
անդամները և տողերը հատուածէին վանգաչափով: Սակայն
եթէ մեր հակառակ կուսակցութիւնը դեռ կամենայ պնդել
և համոզել մեզ, որ շեշտերով և սուղ ու երկար տառերով
էին յօրինվում մեր քերթուածքները, այդպիսի անձինք թող
նախ և առաջ ապացուցանեն մեր բարբառի մէջ թափառող
շեշտերի և սուղ ու երկար ձայնաւորների գոյութիւնը, ապա
թէ յօժարուէինք քննութեան առնել նոցա տաղաչափական
օրինակները և ապացոյցները:

Բացէ 'ի բաց հերքելով Հայոց տաղաչափութեան ամեն
օտարախորթ և անհարազատ կազմակերպութիւնները՝ և ըն-
դունելով վանգաչափը միայն՝ որն և պարզ աչքով նկատում
ենք տիրապետած մեր ամեն քերթուածքների մէջ, մնում է
մեզ մի այլ խնդիր ևս 'ի նկատի առնուլ՝ թէ արդեօք—Հին
Արամազնեայք՝ որ ըստ Խորենացւոյն գիրք Ա. գլ. 2. Նոյի
ժամանակից արդէն սկսած էին քերթել և ունէին վիպասա-
նական երգեր, նոքա նախ առաջինն համաչափ թէ անհամա-
չափ վանգերով կազմակերպեցին իրանց քերթողական տողերը
և անդամները—: Այդ կէտը ինչքան էլ մութ, սակայն բա-
ցայայտ կարող էինք կացուցանել, եթէ 'ի միտ առնէինք
հայկական տաղաչափութեանց այն հանգամանքը, որ համա-
չափութիւնից խոտորուելով միայն այն ժամանակ են անհա-
մաչափ անդամներ ներս ընդունում իրանց քերթողական
տողերի մէջ, երբ որ հարկ են համարում արտայայտել խոր-

հրրդաւոր և յայտարար նշաններ, որոց իրական փաստերը և
օրինակները շատ տեղ մեր այս գրքում ջանացինք բացայայ-
տել: Այս նկատմամբ եթէ կամենանք 'ի բաց հրաժարել ամեն
անհամաչափ անդամները՝ որոնք գիտակցաբար և խորհրդով
են ներմուծուած տողերի մէջ, կմնային տաղաչափական ներ-
դաշնակութիւն պահպանելու համար սլարզ և համաչափ ան-
դամները միայն. և եթէ ենթադրելու լինինք, ինչպէս բնու-
թեան օրէնքն է ցուցանում, թէ կար մի ժամանակ հնումը,
որ Հայոց քերթուածները նորածին, սլարզ և անսլաճոյճ էին
զուգաչափ անդամներով առանց խորհրդաւոր ներմուծու-
թեանց, և որ ամեն բարդ և պայմանաւոր կիրառութիւնք
յետոյ միայն մուտ գործեցին տողերի մէջ խորհրդով՝ կատա-
րելագործելու համար Հայոց քերթուածքները ներքին և ար-
տաքին բարեզարդութեամբ. յայնժամ հեռու չէինք մնալ այն
ուղիղ հետեւութիւնից թէ—Հին Հայոց տաղաչափութիւնը
համաչափութիւնից սկսանելով հետզհետէ գիմեց դէպ 'ի բարդ
և խորհրդաւոր անհամաչափութիւնը—: Միւսնոյն այդպիսի
յեղափոխութիւն կարող էինք կրկնել և այժմեան ժամանակում,
եթէ միայն մեր քերթողները հակամիտուելով դէպի անհամա-
չափութիւնը Բագրատունոյ նմանութեամբ՝ սկսանէին կենդա-
նութիւն ներշնչել Հայոց բարբառին և տաղաչափութեանը:

Հայոց քերթողական արուեստը դեռ Վահագնի ժամա-
նակին հասած ենք նկատում իւր բարձր կատարելութեանը:
Ինչպէս մարդկութիւնը ամեն բանի մէջ, նոյնպէս և Հայոց
քերթողները իրանց տաղաչափական վարժութեան մէջ յաջոր-
դաբար առաջադիմութիւն գործեցին: Ոչ եթէ միայն Խորե-
նացոյ վկայութեամբ գիտենք, որ զրաւոր էին մեր նախնի
վիպասանութիւնները, այլ և քերթողապէս գծագրական ա-
պացոյցները, որ զետեղուած նկատեցինք վիպասանական քեր-
թուածների մէջ, աներկբայ ցուցանում են, որ վիպական երգերը
զրաւոր էին, որովհետեւ ամեն բերանացի երգերի մէջ պիտի
աննսյատակ լինէին նոցա խորհրդաւոր գծագրութիւնները:

Նախնի քերթողները չբաւականացին նախկին պարզութեամբ և վանգերի անարուեստ միօրինակութեամբ, այլ ինչպէս ասացինք, չան 'ի գործ դրին ներմուծանել տաղաչափական տողերի մէջ զանազան յայտարար նշաններ: Սուղ և երկար անգամների ներմուծութեամբ, վաղուց արդէն Հայոց քերթողական արուեստը ազգակցութիւն Հաստատեց Հելլենականի հետ, բայց 'ի դորանից Հայոց քերթողները սկսեցին անհամաչափ տողերի սատարութեամբ՝ զանազան քերթողական գծագրութիւնք պատկերազրել, բառերի խորհրդաւոր միջաբեկութեամբ՝ երկակի գործողութեանց յայտարար նշաններ ակներեկացունել, խորհրդաւոր տողակարգով և տառերի խորհրդաւոր դասաւորութեամբ զանազան գիտակցութիւն արտայայտել: Եւ այդ ամենը ոչ եթէ նորագոյն քրիստոնէական դարու եկեղեցական քերթողները հնարեցին, այլ կային 'ի վաղուց ազգային քերթուածների մէջ, ինչպէս որ շատ անգամ ապացուցինք սուղ և երկար անգամների և տողերի պայմանաւոր կիրառութիւնը վիպասանական երգերի մէջ, և նաև այն նշանաւոր քերթողապէս գծագրութիւնները, որ տեսինք Արտաշէսի երգի մէջ երկար անգամներով շրջապատուած միակ սուղ անգամը՝ որպէս զարծուի, և Սմբատի երգի մէջ երկար տողերով շրջապատուած միակ կրճատ տողը՝ որպէս արտահայտչական: Հին Հայոց քերթողները անհամաչափ քերթութեան այսքան ազատ ասպարէզ ունենալով՝ ամեն մէկը իւր կարողութեան իւր ախորժակի իւր ճարտարութեան և ներհմութեան համեմատ քերթողաբանում էր:

Ձենք սխալուիլ եթէ կարծենք, որ Հին Հայոց Տաղաչափական արուեստը բազմ ունեցաւ մուտ գործել եկեղեցական քերթուածների մէջ Բազմերախտ Խորենեան քերթողահօր սատարութեամբը, որոյ վասն և Կերթողահօր մեծ անուանակոչութեանը արժանացաւ: Եւ իրօք նկատում ենք, որ ինչ շարականներ որ, Մովսիսի անուանն են վերագրուած, մի առանձին հմտութեամբ և խորհրդաւոր տողակարգութեամբ

վաղում են միւսերի մէջ: Խորենեան քերթողը իւր այդ փոխառութեամբ շնորհապարտ պիտի գտնուի Բազմատունեան իշխանին՝ որ իւր ցեղի և ամբողջ Հայոց ազգի պատմութիւնը գրելու խնդրանք՝ հարկադիր ստիպեց նորան թարթափել Հայոց հեթանոսական մատենաների մէջ և հետազօտել նոցա վիպասանական քերթուածները: Այդպիսի քրիստոնէութեան խոտելի զբաղման Մովսէսը առաջին անգամ, ինչպէս նշաններից երևում է, զգուանքով և ակամայ վերաբերուեց, բայց հետզհետե քաղցրացին նորա քմացը իւր զբաղմունքները, նա նկատեց հեթանոսական երգերի մէջ որևիցէ գերակշռութիւն, որ մինչև անգամ հրապուրուելով հաճեցաւ նորանցից մի քանի բեկորներ աւանդել մեզ. և այդ եղանակաւ ընդլայցաւ նա հնոց քերթողական չափերի հետ՝ որոնք կամ նոյնութեամբ և կամ սակաւ փոփոխութեամբ գործադրեց իւր քերթուածների մէջ, ուրիշներին էլ ուղղեցոյց հանդիսանալով: Հարեանցի նկատմամբ տարբերութիւնը գտնում ենք սուղ և երկար անգամների ու տողերի մէջ, որ վիպասան-քերթողները աւելի հմտութեամբ և յաճախ էին գործադրում, բայց Եկեղեցականները աւելի հակամէտ էին դէպ 'ի այնպիսի խորհրդաւոր տողակարգը՝ որոնք տառերով էին պայմանաւորվում: Եւ յիշաւի դժուարին էր Եկեղեցական քերթողներին՝ որոց համար ամեն բան նոր էր, և 'ի նորոյ պիտի սկիզբն առնէին այսպիսի վերացական քերթութեանց, որոց ոչ օրինակներին և ոչ բացատրութեան եղանակներին չպիտի հանդիպէին մի այլ հայկական քերթուածքի մէջ: Եւ այդ մասին նկատում ենք որ վիպասան — քերթողները բնութեան հետ հաշտ են վարվում, նոքա աւելի հակամէտ են դէպի ժողովրդական բարբառը և նոցա ամեն վերմբռնումները հաստատուած են ժողովրդական աւանդութեան և զաղափարների վերայ, սակայն Եկեղեցականները միշտ ուղղուած են դէպ 'ի գերբնականը, և հարկադիր պիտի քերթողաբանեն աննիւթ, անհմտանալի էութեան հրաշալիքները: Այսքանը միայն կարելի է

ասել առ այժմ մեր եկեղեցական քերթուածները վերաբերութեամբ, քանի որ ըստ ամենայն մասանց դեռ չեն հետազոտուած:

Արժան է և այս խնդիրը 'ի նկատի առնուլ, թէ պիտանի են արդեօք մեր Եկեղեցական քերթուածները և արժանի՞ մանրամասն հետազոտութեան—: Այդ խնդրոյ վերաբերութեամբ իմ համոզումս այն է, որ ոչ եթէ հետազոտութեան, այլ արժանի են նաև խնամքով տողակարգութեան և մանրամասն բացատրութեան, մի այդպիսի տաղաչափական երկասիրութիւն աւելի պիտանի և օգտակար կը լինէին քան Նարեկի լուծման և Շարականների բացատրութեան տաժան և անշահ աշխատութիւնները: Մեր Եկեղեցական քերթուածները հմուտ տաղաչափների սատարութեամբ 'ի մի համախմբելով և մի լիակատար ժողովածու կազմելով՝ մեր հայրենի հնութեան նշխարների վերայ խնամք տարած և ժողոված կը լինէինք, որոնք ցրուած և անփոյթ սփռուած են այժմ ամեն տեղ. և նա և մեր նորագոյն քերթողների համար թերևս նոքա իբրև քերթողական հրահանգ հանդիսանային, որով և աւելի հաստատուն հիմքերի վերայ կբարձրանար մեր ազգային քերթողական արուեստը և միևսանգամ կեղակարծ գուշակութեամբ այլ ևս չէինք տատանիլ: Մի լիակատար տաղաչափական ժողովածուի մէջ կարող են մուտ գործել ամեն տեսակ ընտիր անհամաչափ քերթուածներ, որոնք մինչև այժմ անյայտաբար պատմագրերի մի անկիւնում, և կամ ժամագրոց, պատարագամատուցի, շարականների, աղօթագրոց, նոյնպէս և ժողովրդական առակների, առածների, անէծքների, աղօթքների և երգերի մէջ խորասուզուած են՝ համարուելով իբրև արձակ շարագիր և կամ անարուեստ քերթութիւնք: Նոքա լոյս աշխարհ ելանելով նոր կերպարանափոխութեամբ, տողերի և անդամների բարեկարգ դասաւորութեամբ և պարտուպատշաճ բացատրութեամբք՝ կարող էին մեր հնագոյն քերթողների վարկը վերականգնել՝ որ նսեմացրել էինք մեր տգիտութեամբ, այլ և հրապուրիչ կարող էին

հանդիսանալ մեր նորագոյն քերթողներին՝ սիրել և նմանողութեան արժանի համարել անհամաչափ քերթուածները, որոնք աւելի ևս յարմարութիւններ ունին և իրաւունք ընդհանրանալու քան պարզ և անարուեստ համաչափ եղանակները: Ես երբէք մտադիր չեմ անպայման դիմագրել և մերժել տաղաչափական շրջանից մեր ամեն տեսակ համաչափ քերթուածները, այլ միայն անտեղի և վնասակար եմ համարում միշտ միակողմանի լինել և անպայման անձնատուր լինել համաչափութեան. վասնորոյ հարկ է երբեմնապէս վիպասանական և եկեղեցական անհամաչափ քերթուածների հետ ընդելանալ, նոցա ընտրելագոյն քերթուածներից օրինակ առնուլ և նմանուիլ, և մեր նեղ և կաշկանդուած սահմանից դուրս ելանելով ազատ շրջանառութեան մէջ մտանել:

Եւ ոչ եթէ անհամաչափութեան լուծը մենք զիտակցաբար թօթափեցինք և համաչափութիւնը մեզ իւրացուցինք, այլ ժամանակին համատարած խաւարից ստիպուած մոռացութեան մատնեցինք նորան մի այնպիսի դարում, երբ որ քերթողական կատարելութիւնը և ճաշակի կրթութիւնը բացակայում էր, և անիմանալի ու անխորհուրդ էին փոքրավանդ ու բազմավանդ անգամների և տողերի՝ մէջ ընդ մէջ և աններդաշնակ կիրառութիւնը: Եւ անմեղադրելի էին այն մի քանի հանճարամիտ քերթողները՝ որոնք լաւ համարեցին ժամանակին յարմարուիլ, անհամաչափութեան անկայիւն կանոններից խոյս տալով համաչափութիւնը ընտրել, որն զիւրընդել, ախորժալուր և որոյ կազմութեան եղանակները ամենեցուն մատչելի էր. և այդ առաջին քայլից յետոյ այլ ևս անհնարին կամ դժուարին էր մեր քերթողներին միևսանգամ դառնալ դէպի անհամաչափութիւնը՝ որն իւր արտաքին կազմութեամբ համարվում էր մեզ համար իբրև արձակ շարագիր, և նորա անհարթ տողերը անարուեստ էին և անխորհուրդ:

Բայց համաչափ և անհամաչափ քերթուածներից թէ ո՞ր մէկը աւելի իրաւունք ունէր տարրանալու ազգի մէջ, այդ

մասին արդէն իմ համոզումս յայտնի է, որ աւելի անհամա-
չափութեան եմ կուսակից: Եւ քննչալէս կարող էր մարդկային
նախկին անարուեստ պարզութիւնը գերադաս լինել քան դա-
րերով յղկեալ և կոկեալ կատարելագործութիւնը: Եւ եթէ
ցանկալի է մեզ համաչափութեան միակերպ քողը պատառե-
լով ներմուծանել քերթողական տողերի մէջ երբեմնապէս
գծագրութեան, միջաբեկութեան, սղութեան և երկարու-
թեան յայտարար նշանները՝ որին փափագանօք ցանկանում
էր Բագրատունին մեր նորագոյն քերթողներից ամենահմտա-
գոյնը, յայնժամ հարկ է մեզ միտում ցուցանել դէպի անհա-
մաչափ եղանակները, որոյ ընդարձակ ասպարիզի մէջ կարող
ենք ազատ շրջան առնել, ով ինչքան կարող է:

Այս վերջումը իբրեւ յաւելուած դառնանք Թերզեանի
այն հարցմանը թէ—Հայոց տաղաչափութիւնը Փրանսականի,
Իտալականի թէ՛ Հելլենականի հետ ազգակցութիւն ունի—
և որ այս խնդրոյն վերայ յատկապէս շեշտում է ասելով
„Այս կէտը լուսաբանել իրեն (Բահաթրեանին) ճշմարիտ պար-
ծանք մը կըլլար“: Իրաւ որ ես էլ մի այդպիսի պարծանքի
փափագով էի դիմել Իզմիրեան մրցանակաբաշխութեան յան-
ձնաժողովոյն, սակայն ցաւօք սրտի պիտի ասել որ նախ քան
ինձ՝ ուրիշները առաջեցին գրաւելու այդ պարծանքը, և չը-
կարծեմ թէ ինձ համար էլ մի ուրիշ պարծանքի տեղ թողած
լինին: Այս եղելութիւնը բացատրելու նպատակաւ հարկ է
ինձ մի միջնագէտ պատմել, որոյ մասին և խնդրեմ ընթեր-
ցողաց երկայնմտութիւնը:

1888 թիւ օգոստոսի վերջն էր, երբ որ իմ այս տաղա-
չափական քննութեան մի օրինակը պատրաստելով Արարատ
ամսագրի համար գնացողով ճանապարհեցի Էջմիածին, ծրա-
րիս հասցէն ուղղելով ուսուցչապետ Ս. Մանդինեանցին: Բայց
զարմանք պատեց ինձ, երբ որ անակնկալ գոյժ հասաւ թէ
Աղստափայ կայարանումը ոչ եթէ միայն իմ ծրարը, այլ և

բաւականաչափ գրքեր մի սնտուկի մէջ լքցրած յափշտակեցին:
Ես համոզուած լինելով որ այդ կողոպուտը անվերադառնալի
էր, կրկին անգամ սոյն տաղաչափական քննութիւնը կարգա-
ւորելով առաքեցի Կ.-Պոլիս՝ Իզմիրեան Մրցանակաբաշխու-
թեան յանձնաժողովոյն այն բաղձանքով միայն, որ լրջօրէն
քննութեան առնուէր իմ գիրքը և ոչ անիրաւբար յափշտա-
կութեան արժանանար:

Սակայն մինչև Իզմիրեան Մրցանակաբաշխութեան հանդի-
սակատարութիւնը որ պէտքն է լինէր 1889 թ. յունիսի 29-ին,
ուրիշները առաջեցին իրանց տաղաչափական քննութեան
հետեւանքները մամուլի միջոցով մեզ հաղորդել՝ որոց նիւթը
մեծաւ մասամբ վիպասանական երգերն էին, որ միւսնայն է
թէ հին հայոց տաղաչափական արուեստի քննութիւնն էին
նոքա: Եւ որովհետեւ այս քննութեանց մէջ նկատում ենք
Թերզեանի հարցման լիուլի պատասխանները, այս մասին էլ
պիտի կարծել որ սոքա առաջագոյն արժանացին նոյն պար-
ծանացը: Եւ իմ այս յանձնառութիւնս չպէտք է անհիմն
համարել, քանի որ մեր գրական հանդէսների մէջ նոցա վե-
րաբերմամբ լռելեայն հաւանութիւն արտայայտեցին, և կամ
գրաւոր հաւանութեան ցոյցեր արին: Սակայն ես Թերզեանի
հաւանութիւնը ևս շահելու նպատակաւ առաջ եմ բերում
այստեղ վերոյիշեալ քննութեանց համառօտութիւնը:

Նախ առաջինն Մալխասեանը 1889 թիւ Մայիսի 7-ին
քննութեան առաւ „Արձագանք“ շաբաթաթերթի մէջ Վա-
հագնի վիպասանական երգը, և նկատելով որ այդ վիպասա-
նականի տասն տողերը բաղկացած են 5, 7, 8, 9, 10 և 11
վանգերից, և որպէս զի այդ երգը կարողանայ յարմարել հա-
մաչափութեան, այդ տասն տողերից մէկը դուրս ձգելով իբրեւ
անհարազատ, միւսը ուղղադրելով իբրեւ վրիպակ գրչութիւն,
և մի քանիսի վերայ էլ ը ձայնը առադրելով՝ այն եզրակա-
ցութեան է հասնում, որ վահագնի երգի տասնտողեան այդ
հատուածը խառն եօթնոտնեան և տասնոտնեան ոտանաւոր

է համաչափ: Ի նկատի չառնելով այն թերութիւնը որ մեր գրականութեան մէջ գտանվում է, և եօթն՝ ու տասն տողերը իրարու հետ չեն հաշտվում համաչափութեան մէջ, ես կը-
ցանկանայի խորհուրդ տալ այս բանասիրին որ աւելորդ էին իւր առադրութիւնները և ուղղադրութիւնները. որովհե-
տե Վահագնի վիպասանականի մէջ, որ մի երկայն քեր-
թուածք էր և չհասին մեզ, հարկ է ենթադրել որ պիտի լինէին ամեն տեսակ տողեր, քանի որ այս տասն տողերի մէջ վեց տեսակը արդէն ակներև նկատում ենք: Ուրեմն աւելի լաւ էր միանգամայն եզրակացնել թէ—Հայոց հին քեր-
թուածքները համաչափ էին, և որոց իւրաքանչիւր տողերը բաղկանում էին խառն 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 և թերևս աւելի վանդերից—: Բայց թէ այսպէս և թէ այնպէս, մեզ հարկաւորը այն էր միայն՝ որ այս բանա-
սիրի կարծիքը իմանալինք մեր հին վիպասանական Վահագնի երգի մասին, որ Փրանսականի ազգակից է համարում: Ահա-
ւասիկ այս բանասիրի քննութեան մէջ նկատելով Թերզեանի հարցման պատասխանը առաջարկում եմ նորա դատաստանին, և կարծեմ որ պարծանաց արժանի համարէ: Այս Մալխաս-
եանն է կարծեմ, որ լիք Խաչատուր թարգմանեց՝ և որոյ քննա-
դատութեան հետ ծանօթ է Թերզեանը:

Երկրորդ հետամուտ անձն տաղաչափական պարծանաց եղել է նոյն իսկ մեր Շուշի քաղաքում Աբեղեանը, որ մի Մոզացի հայի բերանացի պատմութիւնից գրի առնելով Դաւիթ Մէլի ժողովրդական վէպը, տպագրել տուաւ և մօտաւորա-
պէս յունիս ամսին 1889 թուականի լոյս աշխարհ ընկաւ: Այս վէպի առաջաբանի մէջ Աբեղեանը գրում է որ Մոզացի հայը վէպի պատմական մասը արձակ էր պատմում, բայց երգերը փոքր ինչ եղանակաւոր ձայնիւ, ճիշտ մեր ժողովրդ-
գական աշուղների պէս: Սակայն այս բանասէրը հետազօտե-
լով ոչ եթէ մեր այժմեան աշուղների հեքեաթները, այլ մեր հնագոյն վիպասանական երգերը՝ և նկատելով որ նոքա Ռու-

սական շեշտային չափով են յօրինուած, սկսանում է ինքն էլ այս Մոզացոյ վէպի թէ արձակ և թէ չափական մասերը հատուածել և իբրև քերթուածք տողակարգել: Եւ ապացոյց առաջ է բերում վիպասանական երգերի իւր ինքնուրոյն հա-
տուածեալ տողերը, այսպէս—

Հէժա՛ւ—արի՛—արհա՛յն—Արհա՛յն—ի ահա՛—Էն գե՛—շէյի՛:...

Ահաւասիկ այս բանասիրի կարծիքը ևս առաջի առնելով Թերզեանի դատաստանին՝ յուսամ որ եթէ ոչ առաջին, գոնէ այս երկրորդ անձի քննական հետեանքը պարծանաց արժանի համարէ, որովհետեւ Իտալական և շեշտային է սորա առա-
ջարկը. բայց ի դորանից „Մուրճ“ ամսագիրը ևս քննութեան առնելով մեծ հաւանութեան ցոյցեր արաւ ¹⁾: Եւ ես քննաչափ չգոգոհեմ Թերզեանից, երբ որ այլոց առաջարկած արձակ պատմութիւնները համարվում են տաղաչափութիւնք, բայց իմ տաղաչափեալ եղանակաւոր երգերը մերժվում են համա-
րուելով իբրև արձակ շարագիր:

Երրորդ՝ Թերզեանի Հելլենական տաղաչափութեան հարցը յոյժ աջողութեամբ լուծեց մի ոմն պոլսեցի Կարապետ Կաղա-
տացի, և տպագրել տուաւ „Նոր-Պար“ լրագրի մէջ միւսնոյն այն օրը (1889 թիւ յունիսի 29-ին) երբ որ մրցանակաբաշ-
խութեան հանդէսը Պոլսում կատարվում էր: Այս բանասիրի քննութիւնը համակարծիք պիտի համարէինք Հ. Բագրատու-

¹⁾ Սոյն այս Աբեղեանը անցեալ 1890 թուականի ընթացքում մի շարք լրագրական յօդուածներով հանդէս մտնելով „Նոր-Պար“-ի մէջ, ի միջի այլոց նորա 142 համարում բացարձակ պարզաբանում է իւր հայեացքը Հայոց բար-
բառների վերաբերութեամբ՝ մօտաւորապէս այսպէս գրելով—Հայկական գրոց
և աշխարհի գրականական լեզուները, նոյնպէս և Հայոց արեւմտեան ճիւղի
բարբառները չունին շեշտագրութիւն, այլ որեւիցէ մի այդպիսի նշաններ մեզ
զգալի են Հայոց Արեւելեան ճիւղի բարբառների մէջ:

Եթէ իբրեւ գրոց և Տաճկահայոց բարբառները շեշտեր չեն կրում, ի՞նչ
իրաւամբ ա՛րդեօք նոյա տաղաչափութեանց մէջ մենք պիտի շեշտեր որոնենք,
և կամ եթէ Ռուսահայոց բարբառներն են միայն, որ մի այդպիսի կասկածանաց
տեղիք են տալիս, ո՛րն են այդ նոյա շեշտահար տաղաչափութիւնները: Այս
և սոյնանման հարցերը, մի այնպիսի առեղծուածներ են, որ անձկանօք սպասում
են Աբեղեան լուծման:

նոյ Հետ, եթէ միայն մի քանի տառերի այլալուծիւնը՝ որ գտանվում են Հելլենական և Հրէական անուանակոչութեանց մէջ, մեզ արգելաւոր չլինէին: Սակայն միւսնոյն է, սորան էլ այսպէս հաճոյ երեւեցաւ հայոց տաղաչափութիւնը հրէականին ազգակից համարել: Եւ սորա ապացոյցները հիմնաւորուած են այն նմանութեան վերայ, որ թէ հայոց և թէ հրէից հին քերթուածքների մէջ նշմարվում:

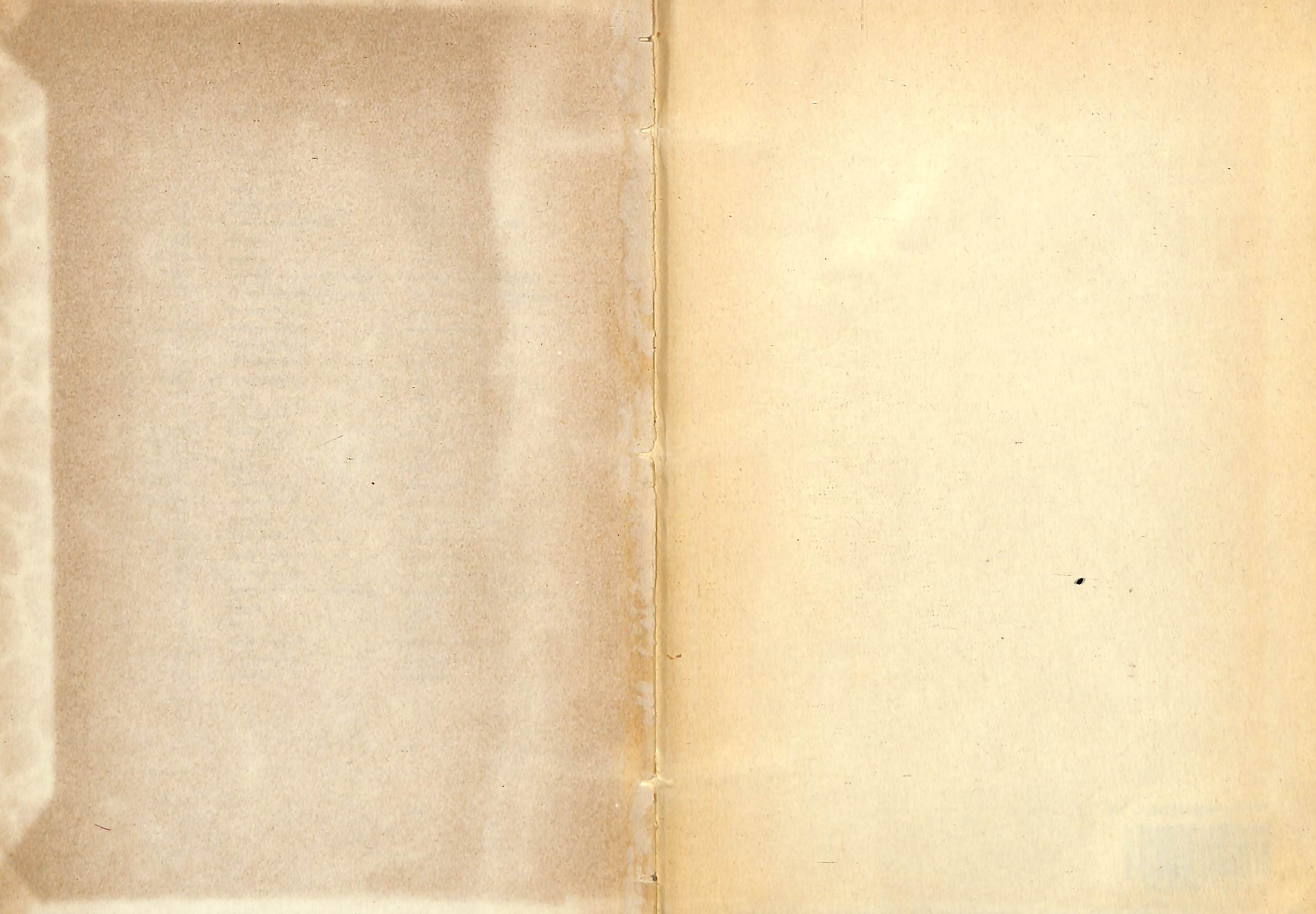
Սակայն ներքին լինի այստեղ մեր միջամտութիւնը Թեր-գեանին համոզելու համար, որ արժանի չգատէ իւր համաքաղացին պարծանաց մրցանակին ամբողջապէս, որովհետեւ եթէ միայն կրկնութիւնների վերայ չափելու լինինք տաղաչական ազգակցութիւնը, այդ դիպուածում ամեն հին ազգերի քերթուածքները իրարու ազգակից պիտի համարենք, որ բոլորեքեան այդպիսի կրկնութիւններով առատ են: Եւ բաց 'ի դորանից դեռ մինչև այժմ հրէից աստուածաշնչի սաղմոսները և օրհնութիւնները ոչ ով չէ կարողացել բացատրել թէ ինչ չափով են յօրինուած, և երբ որ չգիտենք հրէական քերթուածների չափերը, էլ ինչպէս կարող էինք ապացուցանել թէ հայոց տաղաչափութիւնը հրէականի ազգակից է:

Ահա սոքա են, որ առաջեցին քան զիս հայոց վիպասանական երգերի չափը վերլուծանելով պարծանաց արժանի լինել: Եւ ավսոս որ այդպիսի քննական հետազոտութիւնները չեն եղել առաջ և չեն շարունակվում այժմ, այլ միայն 1889 թուոյն նախընթաց կիսամեակի մէջ լոյս ընկին այդպիսի բանասէրներ իրանց տաղաչափական քննադատութեամբ: Սակայն անկեղծօրէն խորհուրդ եմ տալիս տաղաչափութեան ամեն քննադատողներին, որ եթէ իսկապէս կամք ունին իրանց այդպիսի քննական ընթացքը շարունակելու, թող հրապարակ ելանեն՝ միայն թէ անկեղծ փաստերով և համոզիչ ապացոյցներով:

ՅԱՆԿ ԳԻՒՍԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ

	Էջ.
Ազգ.	3.
Առաջաբան	5.
Համաչափ քերթութիւնք	7.
Անհամաչափ քերթութիւնք	9.
Մասն Ա.	
1. Անհամաչափ քերթութեանց կանոնաւոր չափը և նորա քառանդամ տողակարգը	11.
2. Երկանդամ տողակարգ. Վաղաղնի վիպասանական երգը	23.
3. Անհամաչափ կանոնաւոր քերթութեանց միանդամ և եռանդամ տողակարգը	30.
4. Խառն տողակարգ. Վաղաղնի վիպասանական երգը	34.
5. Սուղ և երկար անդամներ թէ՞ վանդեր	42.
6. Սուղ և երկար անդամներ շարականներէ մէջ	46.
7. Սուղ և երկար անդամներ և տողերի պայմանաւոր կերտութիւնը	52.
8. Խառն տողակարգի կարեւորութիւնը	66.
9. Մի անհարկ վիպասանական երգերի վերայ	73.
Մասն Բ.	
1. Անհամաչափ քերթութեանց անկանոն չափը	81.
2. Անհամաչափ քերթութիւնք, Շարականներ	93.
3. Նարեկացոյ անհամաչափ քերթութեանը	104.
Ընդհանուր աւսու թիւն	125.

Էջ	Կող	Վերնաթիվ	Թաղիչ
4	9	Թերզնի	Թերզնի
8	17	գործատուի	գործադրել
"	20	անվում	դնվում
17	18	բերեյարմար	բարեյարմար
24	9	դասաւորութիւն	դասաւորութիւնն
25	30	ոարը	սարը
27	13	ըզմէշ	ըզմէշ
"	21	արծաթասիրութեամբն	արծաթասիրութեամբն
37	1	'ի տաճարին վիշապաց	'ի տաճարին—վիշապաց
41	5	իւրաքանչիւր	իւրաքանչիւր
45	10	անդաւմներէ	անդամներէ
48	26	ամբողջապէս	ամբողջապէս
52	—	ԳԼՈՒԽ 5	ԳԼՈՒԽ 7
56	ծանօթ.	աշտային	դաշտային
67	13	ակը	տեղ
71	3	որովհետեւ	որովհետեւ
72	9	համարելով	համարելով
74	13	դադանա	տադանդ
"	22	գիւեր	տիւեր
75	ծանօթ.	մտաւիւր	մտադիւր
79	ծանօթ.	տաքածում	տածում
96	31	արդարութեան	արդարութեան
100	24	նկատմամբ	նկատմամբ
110	13	սրանծելիք	սրանծալիք
104	10	շոշափական	շոշափական
112	12	բաղմամասնեա յերկանց	բաղմամասնեայ երկանց
115	5	ողբաց	ողբոց
117	10	եւ	(եւ)
121	6	փոխարեցի	փոխադրեցի
"	12	աշխատեաց	աշխատեաց
130	10	տաժան	դաժան

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0241731

